

העולם היהודי

מעשיה ועימותיה של הרשות הסובייטית לקידום התנחלות היהודים על הקרקע, 1924–1925

מתתיהו מינץ

המהפכה הבולשביקית ומלחמת האזרחים הממושכת שבאה לאחריה היו עקובות מדם וזרעו חורבן ומצוקה קשים מנשוא, ולא זו בלבד אלא שהן המיטו כליה על דפוסי המשק הרוסי המסורתי, וגזרו נחשלות טכנולוגית ופיגור מטריאלי. בו זממן הממשל המהפכני טרם הבין והתקשה לגבש מערכות משק חדשות שתעלינה בקנה אחד עם המאוויים 'המהפכניים', כביכול. ההידרדרות בלטה מאוד בערים ופגעה אנושות באוכלוסייתן. בתי-החרושת שהוחרמו מבעליהם הושבתו למעשה, בתי-המלאכה נצטמקו בשל התגמדותו של השוק, והפועלים, שהועסקו בתעשייה, שבו בהמוניהם לכפרי מוצאם שם עדיין נמצאה להם הזמינות לחזור ולעבוד במשק החקלאי. באנדרלמוסיה שחלחלה עמוקות וזעזעה את הארץ נהפכו הכפרים החקלאיים לעוגן ששמר על הפוטנציאל לעשייה משקית, לעבודה מפרנסת ולהישרדות. אין תמה אפוא שההשתלבות בחקלאות וההתרפקות על חיי הכפר הפכו לתופעה מעוררת בדינמיקה של הכלכלה הסובייטית המקרטעת. ואשר לגורל יהודי רוסיה, אין לי אלא לצטט את אשר אמרתי במאמרי 'לבעיות האגרריזציה והטריטוריאליזציה של היהודים בשנות העשרים': 'הציבוריות היהודית הייתה בין קורבנותיה המובהקים [של המהפכה]. המהפכה הבולשביקית גלגלה על היהודים חידלון חברתי וכלכלי שלא ידעו כמותו עד אז והפכה אותם, בכל מקום שאליו הגיעה, בן-לילה, לאבק אדם, לציבור שנתיב חייו נטרף ללא סימן דרך'.¹

במרי נפשם תרו גם היהודים אחר האפשרות להתרפק על החקלאות. הם התלקטו לחבורות שביקשו לפתח גני ירק באדמות פנויות בעיירות מגוריהם. הם גם ניסו להיאחזו בכפרי הסביבה ולקבל לידם בחכירה שטחי קרקע בשדות שהופקעו מבעלי האחוזות שגורשו מאדמתם. אלא שהאיכרים סירבו להכיר בזכותם של היהודים לקרקע. הם רק ניאותו למסור להם חלקות בתחומי משקי הבית של בעלי האחוזות כדי למקד ביהודים את שנאתם אם וכאשר ישוכו לחווילותיהם, חס וחלילה. התופעות האלה הנחו את אנשי

1. מתתיהו מינץ, 'לבעיות האגרריזציה והטריטוריאליזציה של היהודים בשנות העשרים על פי התייעור שנחשף בגניזות הסובייטיות', עיונים בתקומת ישראל, 5 (1995), עמ' 167.

הציבור היהודים, אלה שנשארו צמודים לציבור היהודי, ואלה שמצאו אחיזה במוסדות השלטון החדש ואף אלה שפעלו בסקציה היהודית של המפלגה (הייבסקציה) לגלגל רעיון של רשות ממלכתית לקידום מאורגן של הסבת היהודים אל החקלאות. הרעיון נדון בקומיסריון העממי לעניינים לאומיים על-ידי שמעון דימנשטיין (Dimanshtein),² שעמד בראש המדור היהודי, ועל-ידי גריגורי ברוידו (Broido)³ שהיה ממלא מקומו של סטלין בקומיסריון העממי לענייני הלאומים. הוא הובא לפני הלשכה הפוליטית של המפלגה וזו אישרה אותו. על מהלכי ההשתדלות, על אבני הנגף ועל ההיבטים הרעיוניים כתבת במאמרי שהוזכר לעיל ובעוד מאמרים.⁴

* * *

מראשיתה לא היתה דרכה של 'הרשות לקידום התנחלותם של היהודים העמלים על הקרקע' ה'קומוזט' (בראשי התיבות הרוסיים KOMZET) סוגה בשושנים. ולא זו בלבד אלא שבשנים 1924-1925 השתהה תהליך אישור התקנות המנחות. לא הניחה את הדעת, וגם לא הוסדרה סוגיית תפעולה המעשי של הרשות כסמכות במגעייה עם רשויות מוסמכות אחרות, ומעל לכל עם הקומיסריונים העממיים לחקלאות של רפובליקת הברית ושל הרפובליקת האוטונומיות, שזיקתם לנושא היתה עמוסה רתיעות והסתייגויות, כפי שיתברר בהמשך.

נשיאות הוועד הפועל המרכזי של ברית הרפובליקות הסובייטיות הסוציאליסטיות (ЦИК СССР) אישרה את ההחלטה בדבר ייסודו של הקומוזט ב-29 באוגוסט 1924 (תקנות הרשות אושרו לאחר זמן-מה, וסופית רק ב-25 בספטמבר 1925),⁵ ובחודש זה,

2. שמעון דימנשטיין (1886-1938) – פעל בקומיסריון לענייני לאומים כמופקד על עניינים לאומיים יהודיים. נוכחותו בישיבה מלמדת על מעמדו הכללי. ואולם הוא לא יועד לשום תפקיד ביצועי במסגרת הקומוזט. הוא נוכח בישיבות הבאות של המוסד, אולם לא נרשמה שום התבטאות משלו. מילא תפקיד חשוב בארגון ה'אוזט' – החברה לקידום הסבתם של היהודים העמלים לעבודת האדמה. הוצא להורג בשנת 1938.
3. גריגורי איזידורוביץ' (איסאקוביץ') ברוידו (1885-1956) – ב-1903 הצטרף לסוציאל-דמוקרטים ונספח לכולשביקים. בשנת 1905 פעל בטשקנט וערך את *Soldtskaia Gazeta*. ב-1919 היה חבר ב-Revsovet של הארמיה הראשונה בחזית המזרח. ממארגני האוניברסיטה הקומוניסטית של המזרח והרקטור שלה עד 1926. ב-1921-1923 שימש משנה לקומיסר לענייני לאומים. כתב ספרים והיה פעיל במוסדות השלטון עד 1941, ואחר-כך שימש נציג במוסדות שונים.
4. מתתיהו מינץ, 'ניירות עבודה לצורך ההתדיינות האידאולוגית בקרב צמרת הייבסקציה בעניין ביסוס שאלת הממלכתיות היהודית הסובייטית', עיונים בתקומת ישראל, 10 (2000), עמ' 165-179; ה'נ"ל', 'הנוסחה החבויה של לנין בשאלה היהודית ונוכחותה בשיח הסובייטי-יהודי', עיונים בתקומת ישראל, 16 (2006), עמ' 533-547.
5. על הסוגיה וסבכיה ראו: מתתיהו מינץ, 'במסלול השחיקה: הדין במעמדה הסטוטורי של "הרשות ליישובם של היהודים העמלים על הקרקע" בברית המועצות', בתוך: אלי צור (עורך), עולם ישן אדם חדש: קהילות ישראל בעידן המודרניזציה, ירושלים 2005, עמ' 20-42.

ואפילו לפני כן עם האישור שכבר ניתן לתוכנית בוועדה מיוחדת שפעלה ליד הלשכה הפוליטית של המפלגה, נעשו הצעדים המעשיים לתפעולה של הרשות.

ההחלטה הראשונה נפלה בוועדה הנ"ל ב-8 בפברואר 1924. בראש הישיבה ישב אלכסנדר דימיטרייביץ' צירופה (Ciurupa)⁶ ונכחו בה גיאורגי לאונידוביץ' פיאטאקוב (Piatakov)⁷, גריגורי ברוידו ואסתר פרומקין.⁸ נעדרו מן הישיבה ואלרין ולדימירוביץ' קויבישב ופטר גרמוגנוביץ' סמידוביץ'.⁹ מלבד ההחלטה בדבר הקמת הקומזט קבעה הוועדה שעל הקומזט תוטל המחויבות 'לאתר את אזורי ההתנחלות' ותישמר לה הזכות לנהל משא-ומתן עם ארגונים ומוסדות בחוץ-לארץ כדי לגייס אמצעים לקידום מפעל הקומזט (שלא במפורש נתכוון הכתוב למוסדות יהודיים). בהחלטה אחרת נקבע ההרכב השמי של הנהלת הקומזט: לתפקיד יושב-ראש הוצע סמידוביץ' (Smidovich), ממלא מקומו היה קריסטיאן ראקובסקי,¹⁰ ולחברים מונו איוואן יבדוקימוביץ' קלימנקו (Klimenko),¹¹ סעיד גאלייב (Galijev),¹² גריגורי ברוידו, אלכסנדר פטרוביץ' סמירנוב

6. אלכסנדר דימיטרייביץ' צירופה (1870-1928) – נולד במחוז טאבריה, מת בקרים. בשנים 1921-1928 שימש משנה ליושב-ראש הוועדה מטעם מועצת הקומיסרים לענייני עבודה והגנה (STO). ב-1923 היה יושב-ראש הגוספלאן (הרשות לתכנון ממלכתי), וגם חבר הצי"ק הכללי. מאז הקונגרס ה-12 שימש חבר הוועד המרכזי.
7. גיאורגי ל' פיאטאקוב (1890-1937) – ממלא מקום יושב-ראש הגוספלאן. נספה בטיהורים.
8. אסתר פרומקין הוא כינויה של מלכה ליפשיץ (1885-1943) – לשעבר מן המנהיגות הבולטות של ה'בונד'. נספחה אל המפלגה הבולשביקית ב-1921 באקט הסופי של התחסלות ה'בונד'. בין נימוקיה לצעד זה הטעימה את היתרון שיהיה ליערי ה'בונד' לכשיאבקו עליהם באמצעות הייבסקציה.
9. ואלרין ולדימירוביץ' קויבישב (1888-1935) – ממלא מקומו של ראש מועצת הקומיסרים וממלא מקום היושב-ראש של המועצה לעבודה ולהגנה (STO); פטר ג' סמידוביץ' (1874-1935) – חבר נשיאות הוועד הפועל המרכזי הכל-סובייטי ויושב-ראש של הקומזט.
10. קריסטיאן ראקובסקי (1873-1941) – בולגרי במוצאו, שימש ראש מועצת הקומיסרים העממיים של אוקראינה מיד לאחר מלחמת האזרחים. היה למעשה נציגה של מוסקבה באוקראינה, וממשלתו נחשבה ממשלת בובות. היה מקורב מאוד לטרוצקי והוגלה לסיביר. הכה על חטא וחזר לייצג את רוסיה כדיפלומט. הועמד לדין יחד עם בוחרין ונירון ל-20 שנות גלות בסיביר. ב-1941 נרצח בפקודת סטלין.
11. איוואן יבדוקימוביץ' קלימנקו (1891-1938) – אוקראיני, בולשביק משנת 1912. אחרי המהפכה עבד במסדר המפלגתי באודסה ובקייב. בשנים 1922-1924 שימש קומיסר לענייני קרקע של אוקראינה. ב-1925-1927 מזכיר הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית באוקראינה. בעת הטיהור הגדול נורה ללא משפט.
12. קשה לי לזהות את גאלייב, שכן אין מדובר כאן בסולטאן גאלייב שעמד בראש האופוזיציה של הרפובליקות האוטונומיות' בפרציה הרוסית, שנאבקו על זכותן להיות רפובליקות סוציאליסטיות כדוגמת ביילורוסיה ואוקראינה, ולפרק על-ידי-כך את המדינה הפדרטיבית הרוסית. בשנת 1923 הודח סולטאן גאלייב זה מכל תפקידיו הממלכתיים. יש אולי אפשרות להצביע על סעיד גאלייב (1894-1938), שבשנת 1923 היה יושב-ראש של מועצת הקומיסרים העממיים של קרים וסולק. אפשר שאחר-כך מינו אותו לייצג את קרים בהנהלת הקומזט. אינני יכול לאשר את נוכחותו המעשית בישיבות על יסוד התייעוד שברשותי. הוצא להורג ב-1938.

(Smyrnov),¹³ ואסתר פרומקין (כנציגת הייבסקציה). עוד שני מינויים היו שמורים לנציג הוועד המרכזי של המפלגה הביילורוסית ולנציג הוועד המרכזי של המפלגה האוקראינית. פרומקין ופיאטאקוב הסתייגו מן ההחלטה והציעו שהרכב ההנהלה יכול שליש עד מחצית יהודים.¹⁴

הנוגעים בדבר הניחו קרוב לוודאי שהחלטות הגוף המפלגתי העליון (הפוליטבירור) די בהן כדי לקדם את העניין ממש. זו לא היתה הנחה חפוזה ובלתי-סבירה. בשנות העשרים הראשונות נחשבה הלשכה הפוליטית של המפלגה (הפוליטבירור) למוסד שהחלטותיו משקפות נאמנה ובצורה החלטית את רצון המפלגה ואת רצונה של צמרת השלטון. כך מן הצד המנהלי העקרוני. ואולם במישור הביצוע הזדקק היבט טורדני וטרחני, שמקץ זמן מועט לא היה אפשר להתעלם ממנו.

אף שהתיעוד על כך אינו מפורש, למעמיק בו יתברר ייחודו של פרק הזמן שבין החלטת הלשכה הפוליטית לבין האישור של הוועד הפועל המרכזי בספטמבר 1925 בכל הנוגע להבטחת תנאי הזינוק המינימליים של מפעל ההתנחלות היהודית על הקרקע, וממילא לתנאי הצלחתו. חפזונם של אנשי הקומזט נבע מעל לכול מעירנותם למפגעים האורבים בדרך. מכאן מובנת האצת המאמצים בשיחותיהם עם דרגי השלטון הרלוונטיים באתרי העשייה המועדפים (דרום אוקראינה הסמוך לימת אזוב וצפונו של חצי האי קרים) – והרצויים לדידה של הנהגת הקומזט – כדי להבטיח מהר ככל האפשר הבנות עם המערכות הממסדיות שענייני יישוב היהודים על הקרקע נשקו למרווח אחריותן הישירה, ובעיקר עם אלה מהן שחלשו על עתודות הקרקע שהלכו והצטמקו. המסויגים מן המפעל ואלה שזממו לחבל בו בכל מחיר – והיו כאלה למכביר (ולהלן אנסה לעמוד על טיבם) – היו עירניים לא פחות ופעלו באותם מוסדות עצמם כדי לצמק את מרווח חירותו של הקומזט ולסכל את יוזמותיו.

ברם, אקדים ואבחן שני היבטים שהפציעו במישור ההתמודדויות שבהן הממסד הבולשביקי הצעיר היה מסובך בשנות העשרים המוקדמות. בחינת ההיבטים נראית חשובה גם לצורך הבנת המצוקות שהתחבט בהן הקומזט, ולא רק בראשית דרכו. ההיבט הדומיננטי מקורו בעימות על עיצובה של הממלכתיות הסובייטית הכוללת. כלום תעוצב הברית כפרדציה ריכוזית במובהק או לחלופין כקונפדרציה רופפת של רפובליקות ריבוניות. וכיוצא בזה, כלום יזכו כל העמים שברוסיה במעמד ריבוני המקנה להם מעמד של רפובליקת ברית ולא יאכפו על חלק מהן מעמד של רפובליקה אוטונומית שיש עמו קיפוח לאומי ועלבון.

13. אלכסנדר פ' סמירנוב (1877-1938) - חבר הוועד המרכזי וחבר הוועד הפועל של ברית-המועצות. שימש קומיסר לענייני קרקע, הנארקומזים, של הפרדציה הרוסית ומטעמה ישב בהנהלת הקומזט. נספה בטיהורים.

14. Г.В. Костырченко, Тайная политика: (ЦДАГОУ, ф. 1 о. 20 № 1841). ראו גם: Сталина: власть и антисемитизм, Москва 2001, стр. 90

מעשיה ועימותיה של הרשות הסובייטית לקידום התנחלות היהודים על הקרקע

ההיבט המשני, הכפוף, אבל מרכזי לענייננו, היה האינטראקציה שבין הסמכויות של מוסדות הממשל המרכזי, לכשיעוצבו, לבין סמכויות המוסדות המקבילים להם, והכפופים להם פורמלית, ברפובליקות הברית (כמו אוקראינה וביילורוסיה), והרפובליקות האוטונומיות שרובן היו משובצות מנהלית ברפובליקה הפדרטיבית הרוסית. לצורך ליבון הנושא ניתן את הדעת בעיקר לקומיסריונים העממיים לחקלאות (בלשון הקיצורים הסובייטית Narkomzem) ומקביליהם בחבלים ובמחוזות.

שנת 1924, שבה נפרשו התוכניות והורכבו זרועות הביצוע של הקומזט, לא היתה, כידוע, השנה הפותחת של המדיניות הכלכלית החדשה (НЭП). מאז תפעולה (ב־1921) חלפו שנים אחדות שהיו קרוב לוודאי חיוניות וקובעות בכל הקשור לרעיונות בדבר הרחבת התעסוקה החקלאית ועיבוי האוכלוסין הכפריים בתחומי ריבונותו של הממשל הסובייטי. כמו כן נודעה חשיבות לכך שסמכות ההכרעה של המוסדות המרכזיים כבר היתה כפופה יותר לנהלים מחייבים, וממילא פחות שרירותית, וצפויה לביקורת של רשויות מיוחדות שהוקמו לצורך זה. ועוד, גם הגבולות של הרפובליקות הסוציאליסטיות והאוטונומיות אותרו והוגדרו פורמלית הן מן הבחינה המעשית, בשטח, והן מבחינת סמכויות האחריות והפיקוח. נקודה זו חשובה לנוכח העובדה שבה־בעת גם גבר והלך, לא מעט מתוך הציפיות שעודדה והתירה המדיניות הכלכלית החדשה, ה'רעב' לקרקע בקרב האוכלוסיות הכפריות העודפות, ולא רק בקרבן.¹⁵

העילה המרכזית לכך היתה, שעודפי האוכלוסין בכפר טרם יכלו למצוא תעסוקה במפעלי תעשייה שקצב פיתוחם היה רחוק מלהדביק את הצרכים. במיוחד בלטה נחשלות זו במערבה של המדינה הסובייטית, שם היתה אוכלוסייה צפופה יחסית ונבדלת מבחינה אתנית. אוכלוסייה זו נטתה טבעית, בין מכוח האילוצים ובין מכוח התוכניות הכלכליות המעשיות, לשוב ולרבוך בתעסוקה חקלאית, כשהיא מעדיפה להתנחל באזורים הלאומיים הקרובים על פני ההימור הכרוך בנדידה למחוזות רחוקים, לסיביר הנידחת והקשה ומעל הכול אפופת החידה.¹⁶

זאת ועוד, חרף מאמצי 'הקו הגנרלי' של המפלגה, שכבר הונהגה בידי סטלין, לגבש את המדינה הסובייטית כמדינה פדרטיבית ריכוזית, לא נחלשו בשנים 1923-1924 הכמיהות

15. לעניין משמעות ההלאמה של הקרקע בברית הרפובליקות הסוציאליסטיות: כלום היתה הקרקע קניין הברית וכפופה משפטית לממשלת הברית או קניין של כל רפובליקה וכפופה לשלטונה? לכל רפובליקה, כידוע, היה קומיסריון לענייני קרקע, כלום הוגבלה סמכותו לבעיות השימוש בקרקע (использование) בלבד (ידועים לנו גם מקרים של שינויי גבולות בין הרפובליקות. למשל הרפובליקה הביילורוסית ששטחה הורחב). כלום נעשה הדבר במשא־ומתן בין שתי הרפובליקות שנגעו בדבר, או שזו היתה החלטה שבסמכות הוועד הפועל של הברית. הניסוחים הפורמליים מטים אותנו להנחה שקניין הקרקע נכלל בסמכויות הברית כולה. אלא שלמעשה התקשתה הברית לכפות את רצונה כפשוטו. עניין זה נגע למרווח פעילותו של הקומזט ולציפיותיו.

16. בזיקה למדיניות הכלכלית החדשה צמחה טבעית ההערכה בדבר היתרון שמנכס לו האדם המחזיק בקרקע הלכה למעשה. לעניין זה היתה משמעות רחבה יותר שחשוב לתת עליה את הדעת.

הלאומיות בקרב עמי המיעוט. למגמות אלה קורא דרור כבר עם מהפכת פברואר, והן עוד התעצמו לאחר מהפכת אוקטובר ומלחמת האזרחים שבאה בעקבותיה.¹⁷ מדיניות הנא"פ, 'המדיניות הכלכלית החדשה' או התובנות האידאולוגיות שהיו משוקעות אינטגרלית בסמסמה 'עם הפנים אל האיכר', גם הן הזינו וחיזקו את מגמות הקונסולידציה הלאומית של עמי המיעוטים. וכיוון שכך נמצאו המשאלות הפרטיקולריות והלוקליות סותרות את ההיסקים הרעיוניים והמעשיים שנתחייבו מכוח ההנחיות של 'הקו הגנראלי' של המפלגה. מרטין לאציס (Lazis), מאנשי הצמרת של המפלגה, קבל ש'כמספר הסובייטים, מספר הרפובליקות'.¹⁸ העימותים הגלויים והכמוסים לא ירדו אפוא מסדר היום.¹⁹

כידוע אפיין סטלין את המדיניות בשאלה הלאומית של המדינה הסובייטית, וממילא בשאלת אופיה של הברית, בשנים הנדונות כ'משחק ברפובליקות'.²⁰ כלומר מחוות ויתור פתטיות ל'גחמות' לאומיות שונות שדינן ותכליתן שתתפוגגנה, ככל משחק. בהתאם לשיטה, הרבה הקומיסריון העממי לעניינים לאומיים להציע 'תצורות' ממלכתיות דו-לאומיות או רב-לאומיות, כגון הרפובליקה ה'באשקירו-טטרית', ה'ביילורוסית'-

17. לאחרונה פורסמו כמה מחקרים שהוקדשו לליבון ההיבטים הלאומיים של מה שכונה התלכדות המדינה הסובייטית. ראו: А.П. Ненароков К единству равных: Культурные факторы объединительного движения советских народов 1917-24, Москва 1991 פרסום אחר הוא הפרוטוקול הסטנוגרפי של ההתוועדות הסודית של הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית הרוסית בשנת 1923 (Тайны национальной политики ЦК РКП, стенографический) 1923 г., Москва 1992 (отчет секретного 4 совещания ЦК РКП, 1923 г., Москва 1992). מעניין מאוד המבוא של עורך ההוצאה בולאט סולטאנבוקוב (Sultanbekov), שם, עמ' 4-11.
18. מפי נינארוקוב (Nienarokov) (לעיל הערה 17), עמ' 91. מרטין יאנוביץ' לאציס (1888-1938) — מוצאו מלטביה. אחרי מהפכת אוקטובר חבר הקולגיה של הקומיסריון לענייני פנים. אחרי 1921 חבר בוועד הפועל המרכזי של ברית-המועצות ובקולגיה של הקומיסריון לענייני חקלאות וחבר מטעמו בקומזט. הוצא להורג ב-1938.
19. לאחרונה פורסם מאמרה של וו'ג' צ'בוטארייבה: В.Г. Чеботарева, 'И.В. Сталин и партийно-советские национальные кадры', Вопросы истории, 7 (2008), стр. 3-25 (להלן: צ'בוטארייבה).
20. במכתב לנין מ-22 בספטמבר 1922 כתב סטלין: 'במרוצת ארבע השנים של מלחמת האזרחים כאשר אנו לנוכח האינטרוונציה [הכוונה לפלישת צבאות זרים לרוסיה כדי לדכא את המהפכה, כך ביקשה התעמולה הסובייטית להסוות ואף להעלים את מלחמת האזרחים] נאלצנו להבליט את הליברליות של מוסקבה בשאלה הלאומית, הצלחנו, שלא ככוונה, להצמיח בקרב הקומוניסטים סוציאלי-דמוקרטים תומכי עצמאות (социал-независимовцев) אמיתיים ועקביים התובעים ריבונות אמיתית בכל המובנים והמעריכים את מעורבות הוועד המרכזי של ר"פ [המפלגה הקומוניסטית הרוסית] — השם הרשמי של המפלגה השלטת בשנה הנדונה] כמרמה ומשוא פנים מצדה של מוסקבה'. ועוד לגבי דור הקומוניסטים הצעירים שבספר, 'הממאנים לתפוס את הריבונות כמשחק, קובעים בנחישות שהמילים על ריבונות הן מטבעות תקפים ותובעים מאתנו בנחישות לממש את החקיקה בדבר רפובליקות בלתי-תלויות'. צ'בוטארייבה, שם, עמ' 3.

ליטאית', הטרנסקווקזית ועוד.²¹ המציעים שיערו שצירופים אלה רק ישתקו את 'המדינות', יקזו ויסכלו בעת ובעונה אחת את היומרות הברלניות שתחתכנה זו בזו ויפיגו מכוח הפרובלמטיות את הזיקות הלאומיות. למעשה זו היתה עוד תקווה 'אסכטולוגית' מאוצר תקוות הסרק שטיפחה האידיאולוגיה הבולשביקית. המודעות לאינטרסים הלאומיים ולסדר היום המתחייב ממנה נתגלעה בקרב האוכלוסייה כדומיננטית, והקודים המרקסיסטיים, המעמדיים והאינטרנציונליסטיים, נתעממו והלכו, מה גם שהמשק ההרוס והעוני המשווע, לרבות שיטות הממשל הברוטליות, לא עשו את המשטר אטרקטיבי ומלהיב. המציאות הראלית ניפצה אפוא את התחזיות, ולהנהגת המפלגה לא היתה בררה אלא להתפשר ולהיעתר להלכי הרוח הרוחשים בשטח, ובראש ובראשונה בקרב אנשי השורה במפלגה ובמנהלים שבשטח. הרפובליקות השונות נעשו מוקד שסביבו התלכדו הכמיהות הלאומיות והדבקות במסורותיהן. אין תמה שכמעט לאלתר הפציעו, ובעוצמה לא מבוטלת, הטינות הלאומיות הישנות, שרווחו באזורים האלה כבר לפני המהפכה. בין השאר הופגנו ללא כחל וסרק האינטרסים הלאומיים המקומיים בכל הקשור להקצאת הקרקעות הלאומיות לבני עמים אחרים, שביקשו לעקור מאזורים חקלאיים צפופים לאזורים דלילים יותר, ואתם החרדות מפני ריבוי כרי רוב דמוגרפי של הרוסים, נוסף על האיבה הקבועה אליהם. באוקראינה בלטה גם האיבה ליהודים, שבאה לידי ביטוי קטלני בפרעות של שנת 1919. יתרה מזו, הלכי רוח אלה גם לא נרתעו מלחפש לעצמם 'סבירות' (קורקטיות) פוליטית במחיצת השלטון הסובייטי.²²

ואכן, אם נפנה ללבן את הנושא במישור הקרוב לסוגייתנו נחשוף מניה וביה את העימות של הקומוזט עם החרדה הפטריוטית לשלמות הטריטוריאלית של כל רפובליקה במסגרת הברית, ובעיקר את ההיצמדות להנחה בדבר אופיו הלאומי של הקניין הקרקעי ושיוכו הבלעדי לציבור הלאומי ה'שורשי', הדומיננטי, בצד ההתנגדות למתן היתר לניירות חופשית של נתינים סובייטים מרפובליקה לרפובליקה ומאזור אוטונומי אחד לאזור אוטונומי אחר, כשהתכלית היא היאחזות קבע כלכלית ואזרחית בתוכו. לפעילי הקומוזט התברר מהר, שמעשית יהיה עליהם להפגין נחישות ונחרצות ולהיצמד ללא רתיעה לעיקרון שהאדמה היא קניין הברית כולה, וכללי הקצאתה מעוגנים בסמכות השלטון המרכזי. שכן רק כך עשויה הקרקע להיות שייכת מעשית למי שמעבד אותה, או

21. על משמעותה של תוכנית הרפובליקות: נינארוקוב (לעיל הערה 17), עמ' 93: 'לחץ את הרפובליקות מן האפשרות שיתגלעו בתוכן שאיפות לאומניות-שוביניסטיות.

22. נינארוקוב (לעיל הערה 17) דן בעיקר בהיבטים התרבותיים ובהתנגדות להטמעה, ששימשו מניע בהתעקשות עמי המיעוט על מידה מרבית של ריבונות מעשית; ואילו סולטאנבוקוב (לעיל הערה 17) מבליט גם את היבט הקרקע הלאומית ואת הרצון להקנות לקומיסריונים לחקלאות של הרפובליקות סמכויות מכריעות בענייני שמירת הבעלות הלאומית על הקרקע. האוקראינים לא נרתעו מלהציע ליישב את היהודים בטריטוריות כסיביר, ובמילים אחרות — טרנספר של היהודים.

לחלופין למי שיעבדה לאחר שתוכשר לכך.²³ וכל זה נגד העיקרון שהטריטוריה היא חלק מן הזכות להגדרה עצמית של האומה הדומיננטית בכל רפובליקה. בדיעבד, כאמור, צפה ורווחה בפולמוס הפוליטי התובנה שהאוכלוסייה נחלקת לשורשית (הציבור הלאומי הדומיננטי המממש ברפובליקה שלו את זכות ההגדרה העצמית) ובלתי-שורשית (בני לאומים שהיגרו אל תוך הטריטוריה בתקופות שונות), כלומר נספחת. הרתיעה מעירוב אוכלוסין חופשי, מגמה שהונחתה ממוסקבה ושירתה את חזון הרוסיפיקציה, בלטה מאוד באזורים האסייתיים, האסלאמיים, שבהם נאבקה האוכלוסייה המקומית בתהליך התנחלותם של איכרים נטולי קרקע מרוסיה האירופית. גם באוקראינה לא הגיב האיכר המקומי באדישות על הנסיונות ליישב רוסיים בתחום הרפובליקה שלו. ואם כזה היה היחס של האוקראינים לרוסיים, לא כל שכן ליהודים. בלשון אחרת, אף שזכויותיהם של היהודים הושוו מבחינה אזרחית, או כפי שנהגו להטעים, שבטלו כל המגבלות, המשיכו היהודים להיתפס כסוד זר, נספח, שפתרון בעיותיו איננו מעניינה של הרפובליקה שבה הם יושבים.²⁴ להלן ננסה להתחקות אחר המהלכים המעשיים והתסכולים של הקומזט, כפי שהם נחשפים לנגד עינינו על בסיס התיעוד המקורי.

המתווה האופטימי (המושב הראשון של הנהלת הקומזט)

הישיבה הראשונה של הרשות התכנסה ב-4 בספטמבר 1924. נכחו בה פטר סמידוביץ', שמעון דימנשטיין, נחום מ' אנצ'לוביץ',²⁵ אברהם מרז'ין,²⁶ ו"מ איגנטובסקי²⁷ ויואל (יולי)

23. על מקורות החוק ונוסחו ראו: П.И. Кудрявцев (глав. редактор), 'Земельное законодательство, национализация земли', Юридический словарь, 2 т., Москва 1956. על-פי החוק הוגדרה הקרקע קניינה של הברית כולה, ואילו השימוש בה היה בסמכות שלטונית הקרקע הרפובליקניים. מעשית הטרידה הסוגיה, האם ההגדרה בדבר טיפולו הבלעדי של הממסד הרפובליקני בשימוש בקרקע איננה מקפחת ומבטלת את זכות הקניין הפורמלית של הברית.
24. על הרצון האוקראיני להביא לידי עקירתם של היהודים, ראו דברי קלימנקו, הקומיסר לענייני קרקע של אוקראינה, על אוכלוסייה שורשית ונספחת, להלן בגוף המאמר.
25. נחום אנצ'לוביץ' (1888-1952) – פעל בממשל הסובייטי, במפלגה ובאיגוד המקצועי של פועלי היער והחקלאות. בשנות השלושים שימש קומיסר במועצת הקומיסרים של הברית לענייני תעשיית היער. פוטר ערב המלחמה.
26. אברהם מרז'ין (1880-1938) – נולד בעיירה מרז'אני באוקראינה. את פעילותו הציבורית החל כציני. אחר-כך נהפך לחובב יידיש ושימש מורה בבתי-הספר של 'חברת מפצי השכלה' באודסה. ב-1917 נספח לבונד, היה פעיל בו וכתב חיבורי הסברה על הבונד והציונות. ב-1919 נספח אל ה'קומבונד' – ארגון של יוצאי הבונד שחיפש הידברות עם המפלגה הקומוניסטית – וכשהנסיונות להידבר לא צלחו התפזר הארגון וחבריו התקבלו למפלגה הקומוניסטית. היה פעיל במדור היהודי של המפלגה ואחר-כך פעל לעידוד ההסבה של היהודים העמלים לחקלאות. היה דמות מרכזית בקומזט. נרצח ב-1938.
27. ו"מ איגנטובסקי עמד בראש הוועדה הביילורוסית לקידום הסבתם אל הקרקע של יהודים עמלים

מעשיה ועימותיה של הרשות הסובייטית לקידום התנחלות היהודים על הקרקע

גולדה (Golde). משום מעמדו הרשמי נכח בישיבה גם אלכסנדר ג' צ'רביאקוב,²⁸ יושב-ראש הוועד הפועל המרכזי של ברית-המועצות ויושב-ראש הוועד הפועל של הרפובליקה של ביילורוסיה.²⁹ לא היו אלה כל החברים הקבועים של הנהלת הקומזוט.³⁰ לאחר הדיון בסעיף הראשון שנסב על טיוטת ההצעה לגיבושה הפורמלי של הרשות לרבות האידאולוגיה שלה, דהיינו הצעת התקנות של הקומזוט שיעצבוהו כגוף סטטוטורי,³¹ עברה הישיבה לדון בסעיף (השני) על 'אזור ההתנחלות של היהודים העמלים'. אין הדיווח מסגיר פרטים על מהלך ההתדיינות ואם נתגלתה בה מחלוקת.³² בסיום הדיון נוסחה החלטה כדלקמן:

כאזורי ההתנחלות של היהודים העמלים יש לנקוב בראש ובראשונה את השטחים החופשיים המצויים באזור המושבות היהודיות בדרום אוקראינה, וגם את צפונה של קרים. יש להקים ועדה לעיבוד מפורט של שאלת האזורים בהרכב של שלושה; מזכיר הרשות [אקטואלית אברהם מרז'ין], החבר אנצלוביץ' והחבר לאצ'יס. המכנס הוא המזכיר.³³

מתחורר מן הניסוח, שהוועדה לא סמכה את ידה, או שלא ניתן לה לסמוך את ידה, על אזור התנחלות אחד בלבד (על-פי נוסח ההצעה),³⁴ אלא המליצה לבחון עקרונות יותר מאזור

בביילורוסיה. שימש נשיא האקדמיה הביילורוסית למדעים (1931-1938). שם קץ לחייו בהעריכו את הצפוי לו בעת הטיהורים.

28. אלכסנדר ג' צ'רביאקוב (1892-1937) – משנת 1922 אחד מיושבי-הראש של הוועד הפועל המרכזי של ברית-המועצות. ב-1924 נתמנה ליושב-ראש הוועד הפועל של הרפובליקה הביילורוסית. נדון למוות ב-1937.

29. השימוש בלשון 'בנוכחותם' מלמד שלא היה זה ההרכב המלא, ואפשר שטרם אושר הרכב מלא. הראיה שלצורך קביעת צוותי הדיון המשניים נמנו אנשים נוספים, כגון לאצ'יס ויורי לארין (וראו עליו להלן בהערה 59). ראו הפרוטוקול מספר 1: 1-6. ГАРФ. ф. 7451, о. 1, д. 7, стр. 1-6 (להלן: הפרוטוקול). אף שצ'רביאקוב הובא בתעודה בצירוף שני תארי, אין הכוונה להציגו כנציגי הרפובליקה הביילורוסית, אלא כנציגי הוועד הפועל המרכזי של ברית-המועצות, שהקומזוט היה כפוף לו פורמלית.

30. חסרו אסתר (מלכה) פרומקין, יורי לארין, מרטיץ לאצ'יס, א"פ סמירנוב, הקומיסר העממי לחקלאות של הרפובליקה הרוסית.

31. ראו מאמרי 'במסלול השחיקה', בתוך: צור (עורך), עולם ישן אדם חדש, עמ' 20-42.

32. חשוב להעיר, שזה היה הנוהל המקובל בהפקת הפרוטוקולים של הישיבות במוסדות הממשל הסובייטיים. מעיוני בעוד פרוטוקולים נראה שיש מקום לשער שהיה פרוטוקול נוסף שהקפיד לשמר את השיח המפורט של חברי המוסד. במקרים מסוימים, כשהיה צורך בכך, שולבו קטעים מהפרוטוקול המפורט בפרוטוקול המתומצת. נוסח החלטה, ואני מביאה בסמוך, מדבר על ועדה שתעבד במפורט את שאלת האזורים, לא של האזור המוצע אלא האזורים. ראו התזכיר של לאצ'יס שהוגש לוועדה בישיבתה הראשונה. עיינו במאמרי 'רעיון בירוביגאץ', מתי הגו אותו לראשונה?, שורשים, 9 (1995), עמ' 140-143.

33. ГАРФ. ф. 7451, о. 1, д. 7, л. 3 (ההרגשה שלי, מ"מ).

34. האזורים באוקראינה ובצפונה של קרים היו סמוכים מאוד זה לזה ונתמצעו היטב בתרחיש על עתידו הטריטוריאלי הלאומי של אזור ההתנחלות.

אחד. המתח שנתגלע יושב בהסכמה למקד בשלב הראשון בלבד את מעייניו של הקומזט באזור המושבות היהודיות הישנות בדרומה של אוקראינה ובארמות הערבה שבצפונה של קרים. מרוח ההחלטה היה אפשר להסיק שהאגף בקולגיה (הצוות המנחה) של הקומזט, שהדריכה אותו השאיפה לרכז את השתדלויותיה ומיקוחיה של הרשות בשני חבלי ארץ אלו שגבלו זה בזה, ונענו היטב לפרספקטיבה הפוליטית-הלאומית שליוותה את המפעל, הצליח, ולו זמנית, לגמד את האיום שהיה טמון בפזור ההתנחלות היהודית על פני חלקי ארץ שונים ורחוקים זה מזה.³⁵ הפרספקטיבה הלאומית הכתיבה רתיעה מכל ניסיון לשקול את נושא ההתנחלות היהודית על הקרקע כעניין העולה בקנה אחד עם הכוונה שלא לרכז את המתנחלים היהודים בטרטוריה מוגדרת. עם זאת ברור שהשיבה לא הצליחה לאיין את כוונות המתנגדים ונוצר אילוץ להסכים לבחירת ועדה 'לעיבוד מפורט יותר של שאלת האזורים'. צירופו של לאציס מלמד על רצינות הכוונה ועל התמיכה בה בדרגי השלטון.³⁶ סוגיה בפני עצמה היתה היעדר אזכור לביילורוסיה בהקשר להחלטה על אזורי ההתנחלות. ביילורוסיה לא הוזכרה חרף העובדה שנציג ממשלת הרפובליקה הביילורוסית (איגנטובסקי) ישב בעת הדיונים, והוועדה ציפתה על-פי החלטה, שעוד תתקבל, לנציג הקומיסריון לענייני קרקע של ביילורוסיה שיופיע לפנייה עם תוכנית קונקרטית להקצאת קרקעות. ואולם הפרכה היא מדומה.³⁷

על הקומזט הוטלו שתי משימות: האחת *расселение* – מונח שאפשר לפרשו בעברית כהתנחלות על-ידי עיבוי האוכלוסייה בכפרים הקיימים או בכפרים חדשים לאזרחי הרפובליקה בשטחה של הרפובליקה, ומשמעו קידום פיתוחם של כפרים ליהודים בארמות הרפובליקה שהם אזרחיה, ובעיקר במחוזות שהם מתגוררים בהם. ככזה אופיין מפעל ההתיישבות האפשרי של היהודים בביילורוסיה. הקומזט לא כרך באגרזיזציה של יהודי ביילורוסיה על אדמת ביילורוסיה מטרות לאומיות יהודיות. הוא לא התיימר לתבוע בעבור היישובים היהודיים לכשיקומו מעמד מנהלי אוטונומי. כלומר, לא חתר לעצב נפות יהודיות, אלא כיוון לסוגיה שלהכנת התשתיות, הכשרת קרקע, ובעיקר ייבוש ביצות, נדרש הון השקעה שביילורוסיה לא יכלה להקצות מתקציבה. נתבעה אפוא בגין זה השתדלות של הקומזט אצל חברות הסיוע היהודיות בחוץ לארץ.

המשימה השנייה *переселение* – שנתרגמה כהתנחלות עם העתקה לטרטוריה של רפובליקה אחרת, וכוונתה ניתוב המתנחלים ממחוזות מגוריהם לאזורים שמחוץ לרפובליקות שלהם. תהליך כזה היה עשוי להביא מחד גיסא לידי הצטמקות הנוכחות

35. ראו: מינץ, 'לבעיות האגרזיזציה והטרטוריאליזציה של היהודים בשנות העשרים על-פי התייעור שנחשף בגניזות הסובייטיות', עיונים בתקומת ישראל, 5 (1995), עמ' 163-182.

36. ראו: מינץ, 'דעיון בירוביג'אן' (לעיל הערה 32), עמ' 140-143.

37. חנא שמרוק, במחקרו הקיבוץ היהודי וההתיישבות החקלאית היהודית בביילורוסיה הסובייטית (1918-1932), ירושלים 1961, לא היה ער ליעדים הלאומיים-הפוליטיים של הצמרת היהודית של הקומזט. אין תמה בדבר, שהרי לא עמדו לרשותו הארכיונים הסובייטיים.

מעשיה ועימותיה של הרשות הסובייטית לקידום התנחלות היהודים על הקרקע

היהודית ברפובליקות מסוימות, ומאידך גיסא להתעצמות הנוכחות היהודית באזורים שעל-פי כוונות הקומזט עתידים להיעשות התחום הטריטוריאלי של הממלכתיות היהודית, אם וכאשר יבשילו התנאים.

להלן נראה שלהיבט הזה נודעה משמעות רבה במיקוח שבין רשויות השלטון של אוקראינה (ושל קרים) לבין הקומזט, ובהקשר לזה גם עם מוסדות המנהל המרכזיים. האוקראינים (והטטרים) ראו בהתנחלות על-ידי עיבוי חקלאי פנימי את הרע במיעוטו, והפגינו רצון להשלמה עם תרחיש שמכסה מוגדרת של משפחות יהודיות מאוקראינה תתנחל במחוזות של אוקראינה שיש בהם קרקע פנויה. גם הטטרים היו נכונים להקצות קרקעות ליהודים תושבי קרים. ואכן הרפובליקה האוקראינית והרפובליקה הטטרית טרחו להמיר כל הצעה להתנחלות יהודית (ולא רק יהודית) הצופנת בחובה קליטה של אוכלוסייה חיצונית, דהיינו מי שלא היו תושבי אוקראינה או קרים, בהתנחלות, על דרך של יישוב יוצאי האוכלוסייה היהודית ברפובליקות, ולצמק על-ידי-כך את המפעל ככל האפשר. שתי הרפובליקות ניצבו אפוא על רגליהן האחוריות כשהוצגו להן התוכניות להתנחלות של אוכלוסין 'חיצוניים', במקרה דנן, התנחלות מסיבית של יהודים מרפובליקות אחרות – ביילורוסיה למשל – בחבלים שהיו בתחום ריבונותן. מובן שהמניע החבוי שבהתייחסות זו היתה הכוונה למנוע כל קיטוע בעתיד של חבלי ארץ של אוקראינה כדי לעצב טריטוריה לאומית יהודית.

נחזור להחלטות הישיבה הראשונה של הנהלת הקומזט.³⁸ בסעיף הרביעי, החשוב לדיוננו, הביעה הוועדה את תקוותה לקבל בהקדם הצעות קונקרטיות מפי הקומיסרים העממיים לחקלאות של הרפובליקות הנוגעות לעניין – אוקראינה וקרים. הללו, כידוע, לא הופיעו לישיבה, אף-על-פי שזומנו אליה. באין בְּרָה הוחלט להודיע לאישים הנוגעים בדבר – ל' קלימנקו הקומיסר העממי לחקלאות של אוקראינה, לאיבראגמוב הקומיסר העממי המקביל בקרים,³⁹ ולו"מ איגנטובסקי מביילורוסיה – 'להביא כאחת הישיבות הקרובות של הרשות סקירות על תוכניות לסידור היהודים העמלים על הקרקע בדרום אוקראינה, בקרים הצפונית וביילורוסיה'.⁴⁰

38. בסעיף ג' של החלטות הוועדה נוסחו המלצות על שיטת ההתנחלות. נאמר בהן שיש לבצעה ככל האפשר בחלקות רצופות ולעודד רפוסים קולקטיביים של השימוש בקרקע ושל עבודת האדמה. גם לצורך זה נקבעה ועדת משנה וחבריה: אנצלוביץ', סמירנוב, לארין, מרז'ין וגולדה. סמכות הכינוס היתה בידי המזכיר.

39. איבראגמוב – הקומיסר העממי לחקלאות של הרפובליקה האוטונומית של קרים, היה אחיו של וואלי איבראגמוב, יושב-ראש הוועד הפועל המרכזי של קרים ומי שהעלה על נס את הצורך להקצות את הקרקעות החופשיות של חצי האי לגולים טטרים בתורכיה, שיצאו את קרים לאחר כיבושה בידי רוסיה בימי ייקטרינה.

40. היה ברור מלכתחילה שמפעל ההתנחלות בביילורוסיה יהיה מצומצם מאוד בשל ממדי הרפובליקה בעת ההיא, ובשל היות שטחים נרחבים שטחי ביצה, שייבושם תובע השקעות עצומות.

ב-13 בספטמבר 1924 (ארבעה ימים לאחר הישיבה הראשונה של מליאת הקומזט) זומנו לדיון שתי ועדות המשנה שהורכבו בישיבת המליאה. בדיוני הוועדה על אזורי ההתנחלות אושרה ההמלצה של ישיבת המליאה בדבר דרום אוקראינה וצפון קרים כאזורים המועדפים לקידום ההתנחלות היהודית המסיבית והקומפקטית.⁴¹ בהקשר זה נוסחה גם ההמלצה, שלצורך איתור השטחים המתאימים נחוץ לשגר לא לתר משלחת ובה יואל גולדה מטעם הרשות, ורובל מטעם האיגוד הכל-רוסי של עובדי הקרקע והיערות (ВСЕРАБОТЗЕМЛЕСА),⁴² ואליהם יסתפח אגרונום שייקבע על-ידי הקומיסר העממי לחקלאות של סס"ר (דהיינו הברית כולה), והן אגרונום מטעם הקומיסר העממי לחקלאות המקומית של האזור שייבדק.⁴³ הוועדה גם צירפה המלצה אופרטיבית 'להורות למשלחת שבעבודת הבדיקה תיצמד להנחה שבשנת 1925 תתנחלנה 3000 משפחות וב-1926 עשרת אלפים משפחות, ועליה להתוות בהתאם את סדר אכלוסן של החלקות השונות'.⁴⁴ ברם, באותו מעמד גם הוגש לוועדת המשנה תזכירו של לאציס על אזורי התנחלות אפשריים שמחוץ לאזורים המועדפים. הוועדה לא ניסחה כל החלטה בנדון ואפשר מאוד שדחתה את הדיון לשלב מאוחר.⁴⁵

בישיבת הוועדה על התוכניות להתנחלות והשיטות שתינקטנה הרצה יואל גולדה הרצאה מפורטת והמליץ בפתח דבריו להתחיל את ההתנחלות באביב של שנת 1925 ועד אז לנצל את הזמן לאיתור השטחים. כמו כן המליץ להשתדל לקדם את עניין הסבת שטחי החוות החקלאיות שבניהול ממשלתי (סובחוזים), שלא תופעלו מקצועית כראוי ונועדו לפירוק, לצורכי ההתנחלות היהודית בהם. הוא חזר והטעים את הצורך לשריין לאלתר שטחי קרקע גדולים המצויים על יד המושבות היהודיות הישנות. בהקשר זה העלה גם רעיון לחילופי קרקע לגבי אדמות שכבר הוקצו לגורם אחר, לא יהודי. הוא גם עמד על הצורך שהעמותות הציבוריות היהודיות 'תערוכנה בדיקה מפורטת של האדמות החופשיות באוקראינה ובקרים, ההולמות את צורכי ההתנחלות היהודית על הקרקע'.⁴⁶ כמו כן תבע להפקיע את כל האדמות הראויות מקרן ההתנחלות הכללית ולשריין אותן לצורכי מפעל ההתנחלות של היהודים.

41. נכחו בישיבה מרוזין המזכיר ויושב-ראש הישיבה, אנצ'לוביץ', גולדה ולאציס. ГАРФ. ф. 7451, .o. 1, д. 8, л. I

42. הוא תוכנן עם תכנון הקומזט, אבל החל לפעול בשנת 1925. האוזט היה עמותה ציבורית שנועדה להפיץ את רעיון ההסבה לחקלאות ולעודד אותו פיננסית. ואילו הקומזט היה רשות ממלכתית לביצוע ההתנחלות.

43. הנוהל לזמן נציגים של הנארקומזים הכל-סובייטי והנארקומזים של הרפובליקה קולע לעניין הסמכויות של השניים ביחסים שביניהם.

44. לעיל הערה 41.

45. ГАРФ. ф. 7451, .o. I, д. 26, המסמך נרשם בלשכת הקומזט ב-21.1.1925. ראו מאמרי 'רעיון בירוביגאן' (לעיל הערה 32), עמ' 140-143.

46. בלשון העמותות כיוון גולדה למה שייקרא בהמשך 'אוזט'. ואולם שאלה פתוחה היא, האם התכוון גולדה לאתר קרקעות חופשיות בכלי פלכי אוקראינה או רק באזור המומלץ.

מעשיה ועימותיה של הרשות הסובייטית לקידום התנחלות היהודים על הקרקע

סעיף מיוחד ייחד גולדה לבעיית הפצת המידע בקרב האוכלוסייה היהודית. להערכתו נחוץ לפרוס לפני הציבור מידע מפורט ככל האפשר ולעודד יוזמות שתעלינה. ועם זה מן הראוי להימנע מתעמולה ומהפרזה בטיפוח תקוות. הוא גם נתן דעתו על דפוסי ארגון של החבורות להתנחלות. בין השאר קבע שהשיעור הרצוי של הכשירים לעבודה פיזית בכל חבורה צריך שלא יפחת מ-50 אחוז. הוא ביקש שלא לחתור להקמתם של כפרים גדולים מדי, ובה בעת סבר שאין להימנע מלהיצמד לשיעור מינימום אופטימלי, העשוי להבטיח תפעולם של מוסדות חינוך במקום. על יסוד זה המליץ על כפרים בגודל שבין 100 ל-150 חצרות. הוא גם טען לצורך לבחון שיטות חדשות לבניין בתים.⁴⁷ ואשר לבעיות המימון ניסח גולדה הצעה כדלקמן:

את האמצעים בשיעור הנחוץ להתנחלות היהודים לא ניתן יהיה להשיג כאן ואפילו לא על-ידי 'החברה לקידום ההתנחלות על הקרקע של היהודים העמלים' לכשתקום [האזוט]. הכרחי למשוך להשתתפות במפעל זה חוגים רחבים מקרב האוכלוסין היהודיים בחוץ לארץ. בלעדי זה, בנסיבות של היום, לא תיתכן ההתנחלות בקנה מידה רחב או אפילו מצומצם.⁴⁸

רחשי האכזבה וההתפכחות, המושב השני

ב-4 באוקטובר זומנה הישיבה השנייה של הנהלת הקומזט. יושב-הראש היה א"פ סמירנוב. מטעמה של קרים הופיע נציג ושמו זובייטוב ומטעמה של אוקראינה נציג ושמו ויקטורוב. השניים לא היו אנשים זוטרים, ואולם הופעתם במקום הקומיסרים המוסמכים נועדה לאותת ששולחיהם חותרים לכך שלא תוקנה לדיון סמכות קובעת. זה היה אפוא תמרון, שהוסכם, כמתברר, על דעת הנתבעים, וכוון לסחבת ולהשעיה. שוגרו למעמד מי שייפו את כוחם להופיע אד-הוק,⁴⁹ או אולי, וגם זה מתקבל על הדעת, שמתוך כוונה להשהות את העניין הורו בעלי הדבר לנציגיהם להופיע כשסמכותם מוגבלת והודעותיהם, תהיינה אשר תהיינה, הן מקדמיות בלבד.

בסעיף הראשון חזרה הנהלת הקומזט ואישרה את האזורים להתנחלות היהודית ואת התוכנית ליישובן של 3000 משפחות בשנת 1925. נקבע גם תקציב המינימום של 1500 רובל (\$750) לסידורה של משפחה. בזיקה לאותה החלטה חזרה הוועדה לתבוע מהקומיסר העממי לחקלאות של אוקראינה להקצות קרקעות לסידור 3000 המשפחות.⁵⁰ כמו כן

47. לעיל הערה 45, תיק 21, עמ' 8 ואילך.

48. שם, סעיף 25 [ההדגשה שלי, מ"מ]. בסעיף זה דיבר גולדה במפורש על האזוט.

49. יש מקום לשקול את האפשרות שהיתה הידברות בין האוקראינים לבין הטטרים לתיאום הטקטיקה.

50. לא ברור מן הטקסט אם הכוונה לנפש או ל-3000 משפחות. סביר להניח שהכוונה לאפשרות השנייה.

הטעימה את תביעתה מן הקומיסרים של אוקראינה ושל קרים להופיע בעצמם לפני הנהלת הרשות ולחשוף לפנייה במועד שלא יאוחר מחודש ימים את האדמות החופשיות שתועמדנה לרשות מפעל ההתנחלות ולהציג את המתאר שלהן. הוועדה גם החליטה לשגר משלחת לשטח. המועמדים היו מרז'ין וגולדה.⁵¹

החלטה אחרת שסוכמה בישיבה נגעה למיסוד הקשרים המתחייבים בין הקומזט לבין רשויות המנהל והקרקע המקומיות. הרפובליקות שעשויה להיות להן זיקה לעניין התנחלותם של היהודים העמלים על הקרקע, אם בסטטוס של קולטות את המתנחלים ואם בסטטוס של פולטות יהודים המבקשים להתנחל, נדרשו לייסד ליד ועדי הפועל המרכזיים של אוקראינה וביילורוסיה ושל קרים ועדות מיוחדות לקידום ההתנחלות היהודית על הקרקע. גם המחוזות המעורבים בעניין ההתנחלות היהודית נדרשו להקים ועדות, דרישה שהתכוונה במקורה להקל את עבודת הקומזט אבל למעשה פתחה פתח להתרחבותו של המנגנון הביורוקרטי שהוסמך לטפל ביישוב היהודים על הקרקע וממילא יכול לערום אבני נגף על דרכו של המפעל. בוועדות נדרשו לכהן נציגי נשיאות הוועד הפועל המתאים וגם נציגי מנהל המקרקעין. הוצהר גם במפורש שהחלטה זו תיכלל גם בתקנות של הרשות (שהדיון בהן טרם הסתיים). ועוד אסב את תשומת הלב לפסקה אחת בהצעת ההחלטה ובה נאמר, שהוועדות האלה תפעלנה 'על-פי ההוראות, ההחלטות והפקודות של הרשות לקידום סידורם על הקרקע של היהודים העמלים', כלומר שהוועדות נתפסות כזרועות של הקומזט ופועלות על-פי מצוותו ולא כנציגויות הכפופות לרשויות המקומיות. להלן נראה שהחלטה זו לא זכתה לגיבוי דרגי הממשל הגבוהים. אלה חזרו וניסחו את הסעיף על דרך ההיפוך.

עוד החלטה שנגעה למעגל האחריות הישירה של הקומזט גרסה, שהאחרון אינו עוסק בעניינים אופרטיביים מלבד 'הניהול והוויסות של שאלות ההעברה (переселение) והקולוניזציה'.⁵² ההיבט המעשי של הודעה זו היה בשתי סוגיות. האחת היא האמירה המפורשת שאין הקומזט עוסק בייסוד כפרים במחוזות שיושבים בהם היהודים, בעבור מי מהם המעוניינים לאמץ פרנסות חקלאיות. בסוג כזה של התנחלות (расселение) יעסקו השלטונות המקומיים והוועדות המקומיות לקידום התנחלות היהודים על הקרקע. בענייני המימון ואספקת כלים, וזהו הטעם השני של ההודעה, יוכלו הגורמים המפעילים להשתדל אצל הג'וינט. החלטה זו הבהירה וגם סיגה את מרווח מעורבותו של הג'וינט. ולכן גם נאמר, שמכיוון שהקומזט אינו מטפל בעניינים השוטפים של המתיישבים לאחר יישובם, יש לו לג'וינט מחיצת עשייה העומדת כל כולה לרשותו. הקומזט ימשיך כמובן ויקיים משא-ומתן עם הג'וינט בדבר הקצאת אמצעיו לעניין סידורם של היהודים העמלים המועתקים מיישוביהם לאזור ההתנחלות המיוחד של היהודים (переселение). במסגרת

51. לא הובהר למה ורובל לא נכלל במשלחת.

52. לעיל הגדרתי את המונח כהתנחלות עם העתקה לטריטוריה של רפובליקה אחרת.

מעשיה ועימותיה של הרשות הסובייטית לקידום התנחלות היהודים על הקרקע

השאלות השוטפות הוחלט למנות את יואל גולדה לממלא מקומו של מרז'ין.⁵³ זה היה אישור פורמלי למעמדו בצוות האופרטיבי של הנהלת הקומזט.

העימות עם האוקראינים

לאחר זמן קצר, בין הישיבה של 4 באוקטובר לבין הישיבה השלישית ב-28 באוקטובר, ביקרו מרז'ין וגולדה באוקראינה. במהלך הביקור נודע להם כי האדמות שתוקצינה ליהודים, שטחן רחוק מלהלום את הציפיות. הוא זניח במובהק, שכן אליבא ד'הרשויות האוקראיניות קיימת בעיה דחופה של יישוב האוקראינים עצמם'. למשלחת התברר, שקלימנקו הוסמך לשלול את תביעות הקומזט או לחלופין לגמון ככל האפשר. ואמנם בישיבה של הנהלת הקומזט ב-28 באוקטובר (הישיבה השלישית במניין), שלף קלימנקו מאמתחתו הודעה ברוח זו.

על מנת לקרב את טיעונו להבנת אורחיו הוא פתח במדרים סטטיסטיים והקשה: כלום צריכה להינתן קרקע ליהודים על-פי חלקם באוכלוסייה של אוקראינה בכלל או על-פי חלקם של החקלאים היהודים בקרב האוכלוסייה היהודית? הוא העריך ששיעור היהודים בקרב אוכלוסיית אוקראינה עומד על עשרה אחוזים, והחקלאים היהודים הם רק שלושה אחוזים בקרב האוכלוסייה היהודית. לדידו, חלוקת הקרקע צריכה להיעשות על סמך שיעורם של החקלאים היהודים בקרב האוכלוסייה היהודית, ומשתמע מכך שזכויות היסוד של היהודים לקרקע הן בטלות בשישים.⁵⁴

כך ערער קלימנקו מניה וביה על כל התקוות שהקומזט כרך באוקראינה. ועוד הוסיף, שעתודות הקרקע באוקראינה מצומצמות מאוד, ויש רעב לקרקע בפלכי אוקראינה של הגדה המערבית [של הדנייפר]. הוא הפליג בתיאור התנועה הספונטנית של איכרים אוקראינים בשנים 1922-1923 לדרומה של הרפובליקה. האיכרים באים לא מצוידים, לרובם אין אפילו סוסים. אין תמה שהם נושבו שם בתנאים קשים ביותר. עד המלחמה היו באוקראינה 3 מיליון חצרות איכרים ועתה יש 5 מיליון. אי-אפשר אפוא להתיר ליהודים להתנחל ובו בזמן לאסור על תנועת האיכרים האוקראינים. ועוד, בדבריו על האיכרים הוא נקט במפגיע את הלשון 'האוכלוסייה השורשית', לא כך כלפי היהודים. 30,000 הדיסטינות

53. הומלץ גם לשכן את משרדי הרשות בקרמלין, כלומר סמוך למוסדות השלטון המרכזיים של ברית-המועצות. אין ספק שהדבר משקף את התוכנה בקרב היוזמים, שעניין יישובם על הקרקע של היהודים הוא בעל חשיבות עליונה, ГАРФ. ф. 7451, .o. 1, д. 7, стр. 7.

54. שם. אומדן האוכלוסייה היהודית שבפי קלימנקו נראה מורז ביותר. על-פי מפקד 1926 מנו יהודי אוקראינה 1,574,391 נפש, שהיו 5.4 אחוזים מכלל האוכלוסייה. בקבעו שהחקלאים היהודים הם שלושה אחוזים, הוא התכוון למצב נתון, כלומר לחקלאים שיש להם קרקע והם בגדר אנשים מסודרים. הכוונה היתה אפוא לסדר על הקרקע עוד שלושה אחוזים מהאוכלוסייה היהודית שאיננה חקלאית, והאוקראינים יקבלו את כל יתרת הקרקע הפנויה.

(דיסטינה – 1.25 הקטר) שאוקראינה נכונה להקצות ליהודים הן אפוא המרב שאפשר לצפות לו.

התפתח דין ודברים קשה ונוקב. הפעם עיקרי הדברים שולבו בפרוטוקול. סמירנוב, הנארקום לחקלאות של ברית-המועצות, הטיח בקלימנקו שאין מקום להבחנה בין אוכלוסייה שורשית לאוכלוסייה שאינה שורשית. היהודים שייכים לאוכלוסייה השורשית של אוקראינה. הוא הסכים שאי-אפשר להשביע את כל הרעב הקיים לקרקע. האיכרים האוקראינים קיבלו הרבה קרקע. אם מחשבים את ההקצאות על-פי הנפשות ולא על-פי החצרות יתברר שחלקם של האיכרים גדל מאוד.

כלומר סמירנוב רמז שבאוקראינה מתנהל מחטף קרקעות שבו אנשים בודדים נוטלים קרקע לעצמם או לצאצאי משפחות שיש בידיהם קרקעות. הוא הציע שבאוקראינה יושם לב לשיפור רווחיותם של המשקים החקלאיים על-ידי אינטנסיפיקציה, ולא להרחבת הקניין הקרקעי. ואשר ליהודים, הטעים סמירנוב, השלטון הסובייטי דואג שגם הם יוכלו לעבד קרקעות. כאן הוא סינן אמירה מאוצר התעמולה הסובייטי, שאפשר שלא נעמה לשומעיו היהודים, שהאיכרים האוקראינים אכן מסתדרים עם איכרים יהודים, שלא כקושי שהיה להם ביחסים עם סוחרים ובעלי מלאכה יהודים. בעקיפין ביקש סמירנוב להפריך את הדעה שאין לשותול אוכלוסייה יהודית בקרבת אוקראינים, שהשתוללו בפרעות. ואפשר שעודד טיעון כי רצוי לסדר כפרים יהודיים בודדים על חלקות חופשיות קטנות, ולא להתמקד בגושים גדולים. בסיכום תבע לשריין בעבור היהודים אחוז מסוים של הקרקעות מקרן הקרקעות הפנויות בלי לנקוב שיעור מפורש, והוסיף: 'בהמשך צריך יהיה להביא בחשבון לתכלית זו [ההתנחלות היהודית] גם אדמות חופשיות בסיביר ואזורים אחרים של ברית-המועצות'.⁵⁵

הדגשתי את האמירה הזאת מכיוון שהיא חוזרת ומאשרת את דבר נוכחותה של המגמה, שייצגו החברים הלא-יהודים בהנהלת הקומזט (לאציס וסמירנוב), אשר דבקה כבר בשלב הפותח של עבודת הקומזט בחלופה של פיזור החקלאות היהודית באזורים רבים בלי לכרוך את המפעל במטרות לאומיות.

סמידוביץ' פתח בקביעה על אודות החשיבות הממלכתית של סידור היהודים על הקרקע. אין זו אשמת היהודים שהשלטון הצארי אסר עליהם לעסוק בחקלאות. ואין הם אשמים שהמהפכה פגעה פגיעה חמורה בכלת העם היהודית. הוא גם לא נרתע מלהצהיר ש'ההמונים היהודים השתתפו במאבק המהפכני יותר מאחרים ונהנו מהישגי המהפכה פחות מאחרים'. הוא הצביע על אוירת העוינות הרוחשת עתה בקרב ההמון היהודי, ועל האכזבה השוררת בחוץ-לארץ. אסור גם לשכוח, הטעים, שהיהודים הם אוכלוסיית ספר,

55. לפני הקמת הקומזט התייחס סמירנוב בשלילה לתוכניות ליישוב היהודים בשטחים שילקחו מן הרפובליקות הקיימות ברוסיה האירופית. ראו: קוסטירצ'נקו (לעיל הערה 14), עמ' 93, 96. גם בהיותו חבר הנהלת הקומזט הוא כיוון את צעדיו לגימוד היוזמות של היהודים בהנהלה לקידום ההתנחלות היהודית בקובאן (Kuban) ובאזור צ'רנומוריה (שם).

וחשוב עד מאוד שהלך רוחה יהיה אוהד לשלטון הסובייטי, ולא נגדו. אין אפוא להסתפק ב־30,000 דיסטינות, שהן שני אחוז מעתודת הקרקע של אוקראינה, בעת שהאוכלוסייה היהודית מהווה עשרה אחוזים מן האוכלוסייה. לא ברור אם סמידוביץ' התכוון לתבוע שיינתנו ליהודים עשרה אחוזים מקרן הקרקעות הפנויות. דברי סמידוביץ' מייצגים מעל לכל ספק טיעונים שרווחו בצמרת השלטון הסובייטי, וסמידוביץ' ראה את עצמו מוסמך לתת להם פומבי בשמו.

מרז'ין פתח בהדגשת התועלת שהחקלאות היהודית עשויה להביא לפיתוח החקלאות בכלל, ובכך דאג להישמע כמי שמאמין שיש מקום לתקווה שיתהוו יחסים חיוביים בין האוכלוסיות הכפריות היהודית והאוקראינית. אבל במקביל סיפר שבקומוניסט, הביטאון של הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית באוקראינה, דובר על השתדלות אוקראינית אצל הוועד הפועל המרכזי של ברית-המועצות לשנע את היהודים האוקראינים מאוקראינה וליישבם בקרים, באזורי הוולגה ובחלקים אחרים של סס"ר – בלשון אחרת, טרנספר של יהודי אוקראינה. 'סוג כזה של פרסומים מזיקים מאוד פוליטית' הצהיר מרז'ין 'שכן הם יפורשו ככוונה של השלטון הסובייטי האוקראיני לשלח משם [מאוקראינה] את כל היהודים. פרסומים כאלה מאפשרים לציונים לכתוב שבאו ליהודים ימי דורנובו (Durnovo)⁵⁶ ופלווה (Plehve)⁵⁷, ושנחננו הונינו את ההמונים היהודים, שכן איננו נותנים להם קרקע'.

גולדה הוסיף שהתנועה הספונטנית של האיכרים האוקראינים הזורמת דרומה בלא אמצעים ובלא כלים חקלאיים עשויה להסתיים בשואה. כמו כן דיבר על התועלת שההתנחלות היהודית בכפרים היהודיים הבודדים שבאוקראינה הביאה לסביבה החקלאית האוקראינית. היהודים מקדמים קואופרציה, שמשתתפים בה גם כפריים אוקראינים ועל-ידי-כך מעלים על נס את העשייה הקואופרטיבית.

קלימנקו הגיב קצרות ואמר שהאוכלוסייה האוקראינית מתפשטת סטיכית לכיוון המחוזות השונים ויש צורך לחוש לעזרתה: 'נחוץ לסדר בראש ובראשונה את האוכלוסייה השורשית הזאת, ולא להיכנע להלכי רוח ציוניים'.⁵⁸ אחרון בוויכוח היה יורי לארין (Larin).⁵⁹ מכוח משקלו הציבורי ומעמדו בצמרת השלטון הוא גם הוסמך לסכם את הדיון

56. פטר ניקולאיביץ' דורנובו (1845-1915) – שימש מנהל מחלקת המשטרה, ובשנים 1905-1906 היה שר לענייני פנים. היה מעורב בתכנונם ופרסומם של מה שייקרא 'הפרוטוקולים של זקני ציון'.

57. ויאצ'סלאוו קונסטנטינוביץ' פלווה (1846-1904) – משנת 1902 שימש השר לענייני פנים. פתח במדיניות נוקשה נגד היסודות הרדיקליים. נרצח בידי מתנקש.

58. ГАРФ. ф. 7451, .о. 1, д. 7, л. 16

59. יורי לארין (שם משפחתו המקורי היה לוריא, 1882-1932) – היה בנו של הרב מטעם בקייב. בצעירותו נספח אל המפלגה הסוציאלי-דמוקרטית ברוסיה והשתתף מטעם סניפו ברבות מן הוועידות של המפלגה. דבק בעיקר בעמדה המנשביקית. השתלם בכלכלה ורכש לעצמו מוניטין. ביולי 1917 נספח אל הבולשביקים, היה מקורב ללנין וזה העריכו מאוד. תמך ביוזמת הקומוט והתייצב בראש האוונט.

על-פי כוונות הקומזט. הוא לא טען טענות בזיקה לוויכוח העקרוני, ורק סיכם את הדיון בהצעה לאמור: יהודי אוקראינה מהווים עשרה אחוזים מן האוכלוסייה ועליהם לקבל עשרה אחוזים מעתודת הקרקע, כלומר 170,000 דונם. שטח זה יהיה פחות מאחוז אחד של שטח המזרע של אוקראינה. ההחלטה שנתקבלה נוסחה כדלקמן:

1. לקבל לתשומת לב את הודעת קלימנקו בדבר הענקת 30,000 דונם באזור המושבות היהודיות הקיימות ולבקש את הקומיסר העממי לחקלאות של אוקראינה להביא עד 15 בנובמבר תוכנית לסידורם של היהודים העמלים על האדמות שהוקצו.
2. לראות הכרח בהקצאת 170,000 דונם מקרן הקרקעות האוקראינית למען סידורם על הקרקע של היהודים העמלים. לבקש את נשיאות הוועד הפועל המרכזי האוקראיני להורות לקומיסר העממי לחקלאות של אוקראינה לאתר את השטחים האלה, לציינם על מפה סכמתית ולהגישה לקומזט לא יאוחר מ-1 בינואר 1925.
3. לבקש את נשיאות הצי"ק של אוקראינה לסייע לאלתר, ועוד לפני אישור התקנות של הקומזט, על-ידי הרכבת ועדות 'יישוב היהודים העמלים על הקרקע' (ה-ZET) באוקראינה ועל-ידי צעדים אחרים לצורך ביצוע מהיר של העבודות הקשורות בסידורם על הקרקע של היהודים העמלים.⁶⁰

קלימנקו דבק בדעת היחיד שלו שאין אפשרות להקצות לצורך התנחלותם של היהודים העמלים יותר מ-30,000 דיסטינות.

הגבלת סמכות הקומזט בידי הוועד הפועל המרכזי של ברית-המועצות

על מנת להתכונן לדיון עם איבראגימוב שהיה צפוי בישיבה הבאה של מליאת ההנהלה, סבר הקומזט שגם הפעם רצוי סיור מקדים של נציגיו בקרים כדי ללמוד את העניינים במקום. הפעם הוצע לגולדה לנסוע לבד ולדווח על המצב. כבר מן הנהול הזה מתחזרת העובדה שהקומזט נאלץ להתחשב יותר ברשויות המקומיות ולהתייחס אליהן, ולא היה עוד בכוחו לכפות את מבוקשו על-ידי פנייה למוסדות המרכזיים.⁶¹ ואפשר שכבר היה מודע לתקנה המגבילה את סמכותו, שנמצאה בצנרת, והיתה עשויה לככול את יוזמותיו. בלשון אחרת, הוא החל להיות מודע לחולשתו הפורמלית. ואכן כשבוע לאחר הישיבה השלישית של מליאת ההנהלה של הקומזט הפיצה נשיאות הוועד הפועל המרכזי של ברית-המועצות החלטה, מ-4 בנובמבר 1924, שתבעה מן הקומזט להביא את התקנות בדבר הקמת הרשות לעיון ולחווות דעת של ועדי הפועל המרכזיים של רפובליקות הברית בטווח של חודש ימים. ועוד נאמר שם: 'לחייב את הרשות לסידור על הקרקע של העמלים היהודים למסור

⁶⁰ ГАРФ. ф. 7451, .о. 1, д. 7, л. 17

⁶¹ שם, תיק 21, עמ' 2-5.

מעשיה ועימותיה של הרשות הסובייטית לקידום התנחלות היהודים על הקרקע

בצורה סדירה מידע על מהלך פעולתה לוועדי הפועל המרכזיים של רפובליקות הברית ולוועדי הפועל המרכזיים של הרפובליקות האוטונומיות הנוגעות לעניין.⁶² הוראה זו, שהוצנחה מלמעלה, היתה קשורה לדיון הפורמלי על הגדרת תקנות הקומזט שהחל, כנאמר, ב־10 בספטמבר 1924 והסתיים רק באוקטובר 1925. ידוע לנו שעיקר המחלוקת היה בעניין הגדרת סמכותם של מוסדות השלטון המקומיים והאוטונומיים בעת המשא-ומתן על שטחים שהוקצו, או שיבקשו להקצותם, להתנחלות היהודית. בהצעת התקנות ביקש הקומזט להימנע מניסוח התולה את עניין הקצאת הקרקעות בהסכמת השלטונות המקומיים, ודרש להפקיד את סמכות ההכרעה בידי המוסדות המרכזיים, אך השתדלותו נכשלה. הקומזט לא יכול לגבור על נציגי הקומיסריונים לחקלאות באוקראינה ובקרים, ששטחו את תביעותיהם לפני הוועד הפועל המרכזי של ברית-המועצות, ובהשפעתם נוסחה ההחלטה: 'להגדיר לאחר הסכמה עם המוסדות המתאימים את אזורי ההתנחלות ואת החלקות מתוך האדמות החופשיות של קרן הקרקע הממלכתית, כדי לסדר על הקרקע את היהודים העמלים'. הנה כי כן, עם צאתו לקרים כבר היה גולדה מודע למרווח חירותו בכל הקשור לתנאי התמקחותו עם נציגי רשויות הקרקע בקרים.

מסעו של יואל גולדה לקרים (4 בדצמבר 1924 - 8 בינואר 1925)

על-פי החלטת הוועד המחוזי של המפלגה בקרים, ממאי 1924, הוצע להקצות 50,000 דיסטינות לצורכי התנחלות היהודים על הקרקע. ואולם הצעדים המעשיים השתהו וצלעו.⁶³ בפנייה מ־8 באוקטובר 1924 בחתימתם של מרז'ין וסמירנוב, נתבע איבראגימוב להגיש עד ראשית נובמבר תוכנית לסידור היהודים על הקרקע בצפון קרים.⁶⁴ התביעה לא נענתה. בישיבה הנזכרת לעיל, מ־28 באוקטובר, הוחלט להפגיע באיבראגימוב ולהמריץ את הופעתו לפני הוועדה. במכתב מ־1 בנובמבר 1924 נתבע הקומיסריון לחקלאות של קרים להקצות קרקע ל־1000 משפחות. וכאמור נשלח גולדה לקרים למשא-ומתן ישיר. עוד לפני שיצא לביקורו הובאה לשולחנו הודעתו של איבראגימוב מ־2 בנובמבר 1924 בדבר חלוקת קרקעות לארגונים יהודיים בקרים, וכי הוקצו להם 7000 דיסטינות. כמו כן הודיע שם איבראגימוב, שיהיה אפשר לגשת לבחינת הבעיה רק בשנת 1926, לאחר מפקד האוכלוסין.⁶⁵

גולדה בא לקרים ב־8 בנובמבר ושהה שם עד 4 בדצמבר. בשובו הגיש דיווח מפורט על מסעו.⁶⁶ הוא סיכם במידה לא קטנה של אירוניה וכאב כיצד ניסו הטטרים להוליך את

62. שם, תיק 1, עמ' 8.

63. ГАРФ. ф. 7451, .o. 1, д. 19, л. 13-15.

64. שם, תיק 19.

65. שם, תיק 19, עמ' 16. הכוונה למפקד האוכלוסין הראשון בברית-המועצות, המדינה הסובייטית.

66. מסמך מ־6.12.24, שם, תיק 19, עמ' 13-15.

הקומזט שולל בהודעות של לך ושוב. הוא צייטט את טענת דרן איירלי (חבר בממשלה של קרים), על גולים טטרים ברומניה, בכולגריה ובתורכיה, ה'עומדים הכן' לחזור למולדת, ומן ההכרח שהאדמות הפנויות תישמרנה בעבורם. הטטרים התכוונו לגולים שסולקו מן השטח בימי יקטרינה הגדולה (קיסרית רוסיה, 1762-1796). הם אמרו את בעלי הרצון לשוב ב-100,000. גולדה גם הביא את טענת נוסב, המזכיר של ועד המחוז של המפלגה, על כך שסידור היהודים על הקרקע תהיה לו השפעה פוליטית שלילית. יתרה מזו, ואלי איבראגימוב יושב-ראש של מועצת הקומיסרים של הרפובליקה האוטונומית של קרים חשף לפני גולדה את העובדה שהקומיסרים העממיים לחקלאות של הרפובליקות הנוגעות לנושא מקיימים ביניהם קשר ומתאמים את טיעוניהם במידת האפשר. כך למשל העיר איבראגימוב, שהוא נגד התנחלותם של יהודים בקרים, כמוהו הקומיסר לענייני הקרקע באוקראינה, קלימנקו, המתנגד ליישובם באוקראינה.

גולדה לא 'התקפלה'. הוא תבע מן הטטרים לבחון בנוכחותו את כלל התחשיבים על קרן הקרקעות החופשיות המצויות בקרים. וכאן התברר שלאחר שמעניקים קרקע על-פי הנורמות המקובלות לכל האיכרים בקרים, המונים 320,623 נפש, בשיעור כולל של 1,537,531 דיסטינות (כלומר 4.8 דיסטינות לנפש) ייוותר בקרים עודף של 693,250 דיסטינות. מכאן שאין קושי להקצות 50,000 דיסטינות, מה גם שהנארקומזים הסכים בזמנו להקצות את הכמות הזאת מ'עודף תחשיבי' שהיה ככוונה קטן יותר. גולדה היה משוכנע שחשף את פרצופם של הטטרים והוכיח שיש להם עודפי קרקע גדולים, ואף אם ישריינו 150,000 אלף דונם ל'שבי גולה' משלהם, תיוותר קרקע למכביר ליישובם של יהודים. גולדה גם הפגיע בהנהגה של קרים לערוך ישיבה של צמרת השלטון כדי לשמוע הרצאה על בעיית יישובם של היהודים על הקרקע. בקשתו נדחתה מיום ליום, ובסופו של דבר לא נענתה בכלל.

בסיכומו הביע גולדה ספק גדול בסיכויים לממש את התוכניות אם לא ינקוט הקומזט שיטות נחרצות יותר להשגת מטרותיו. הוא גם העיר שעניין שליחותו לקרים וכשלונה כבר התפרסמו בעיתונות היהודית והגיעו לידיעת הציבור היהודי ברוסיה ובחוץ לארץ, והוא יערער את האמון בכוונות הממשלה הסובייטית וישפיע השפעה מרתיעה על ההתנדבות הפיננסית.

מושב הנשיאות של הקומזט (ב-8 בינואר 1925)

בעת היעדרו של גולדה, ששהה בקרים, התקיימה ישיבה של נשיאות הקומזט (26.11.1924). בישיבה נדונה הצעת החלטה של רחמיאל ויינשטיין והוחלט שוב:

א. לנווט את פעילות הקומזט להסבה להתנחלות של 100,000 משפחות של יהודים עמלים, בקרוב.

מעשיה ועימותיה של הרשות הסובייטית לקידום התנחלות היהודים על הקרקע

ב. להורות לקומיסריון העממי לחקלאות של הרפובליקה הסובייטית הפדרטיבית הרוסית להציג תוכנית ליישוב היהודים העמלים על הקרקע גם בתחומי רספס"ר [הרפובליקה הרוסית].⁶⁷

משמעותית היא ההחלטה השנייה וברור הקשרה. היא חושפת את שיקולי הקומזט בדבר הצורך לחדול מהתעקשותו להשתית את מפעל האגרריזציה בלעדית על קרקעות בדרום אוקראינה ובצפונה של חצי האי קרים. ואכן, אף שהקומזט לא התכוון להירתע מפני התמרונים של האוקראינים ושל הקרימאים ולהרפות מתביעותיו לאדמות שם, התחזקה בו יחד עם זה ההכרה שהקרקעות הפוטנציאליות בקרים ובאוקראינה, שיושגו במשא"ומתן מתיש, אין בהן כדי להבטיח תשתית ליישוב של 10,000 משפחות, תביעה שייצגה ומיצתה את יערו היסודי של המפעל. זו אפוא הסיבה שהקומזט החליט להריץ החלטה פורמלית על הפניית תביעה לקומיסר העממי לחקלאות של רספס"ר להקצות קרקעות מתוך קרן הקרקע של הפדרציה הרוסית. שלא כמקובל, והעניין ראוי לתשומת לב, אין ההחלטה נוקטת את הלשון בדבר הצורך להקצות אדמות בגוש 'קומפקטי', ואין להניח שההשמטה נעשתה בהיסח הדעת. מכל מקום, ההחלטה היא אות למפנה, ואפשר שהיא חושפת בראש ובראשונה את קצו של החלום על התנחלות יהודית קומפקטית בדרומה של אוקראינה.

ההתחקות אחר מתווה חדש – המושב הרביעי של הנהלת הקומזט

המושב הרביעי של הנהלת הקומזט (8.1.1925) נהנה מנוכחות גדולה יותר יחסית של חברי ההנהלה.⁶⁸ נכחו בה יושב-הראש סמידוביץ', סמירנוב הקומיסר לחקלאות של הרפובליקה הפדרטיבית הרוסית, אברהם מרז'ין המזכיר והמביא ומוציא של הקומזט, יורי לארין, אלכסנדר צ'מריסקי (Chemeriski),⁶⁹ אהרון (רחמיאל) ויינשטיין,⁷⁰ איבראגימוב

67. ГАРФ. ф. 7451, о. 1, д. 7, л. 18-19

68. שם, עמ' 20-24.

69. אלכסנדר צ'מריסקי (1880-?) – בצעירותו נספח אל התנועה הסוציאליסטית ופעל במינסק. שם נספח לבונד ונאסר בשנת 1898. היה מקורב למניה שוחט ויחד אתה נתפס להשפעתו של זובטוב, בעל מעמד חשוב באוכרנה הרוסית, שתמך בעשייה טריידיוניניסטית של האגודות המקצועיות של הפועלים ובהתרחקותן מן האידאולוגיה הסוציאליסטית, כלומר המפלגה הסוציאל-דמוקרטית. ב-1905 חזר צ'מריסקי לבונד, נאסר והוגלה לסיביר. ב-1917 שוחרר וחזר לפעול בבונד. ב-1919 היה מעורב בקומבונד ונספח אחר-כך למפלגה הקומוניסטית. היה פעיל במגזר היהודי ועמד בראש הלשכה המרכזית של הסקציות היהודיות במפלגה, ופעל בקומזט. ב-1930 נאסר והועמד למשפט בגלל חטאי הסתפחותו לזובטוב. נדון למוות, אך דינו הומתק למאסר עולם. אין ידיעות על שנת מותו וכיצד מת.

70. אהרון ויינשטיין (1877-1938) – נולד בוילנה. עם התבגרותו היה מורה בוורשה, שם גם נספח לבונד. ב-1901 נבחר לוועד המרכזי של המפלגה. הוגלה לסיביר וחזר משם ב-1917. צורף שוב

הקומיסר לחקלאות של קרים וגם חבר פורמלי בהנהלת הקומזט, יואל גולדה ושמעון דימנשטיין. לישיבה באו גם לאציס שהיה חבר הצוות המנחה של הקומיסריון לחקלאות של הרפובליקה הפדרטיבית הרוסית ומעורב מאוד במאמצים לאיתור קרקעות לצורכי ההתיישבות היהודית, ולוייבצקי (Loievezki) חבר בוועדה הפיננסית המלווה את הקומזט. אין זאת אלא שהמתכנסים היו מודעים למשקלו הסגולי של סדר היום, לעימותים ולמחלוקות שמאחורי השאלות הנדונות, והבינו שבצד סיכומי הביניים הם גם יידרשו לתת דעתם על יוזמות וכיוונים חדשים.

סדר היום היה רחב בהתאם. העניין הראשון שנדון נגע להודעתו של איבראגימוב על החלטת הקומיסריון לחקלאות בקרים בדבר התביעות שהגיש לו הקומזט. אפשר שלא במפתיע הניח הלה לפני הנהלת הקומזט הצעת פשרה של ממשלת קרים בנוגע לתוכניות ההתנחלות היהודית על אדמותיה. אין הפרוטוקול מביא תקציר מהרצאתו ולא את הדין־דברים שכל הנראה לא התנהל על מי מנוחות. בדין־יחשבונו הובאו ההחלטות בלבד, ומהן אפשר ללמוד על תוכן הצעת הפשרה.⁷¹ ראשית, הצעתו נקבה ב־40,000 דיסטינות שממשלת קרים שוקלת להעמיד לרשות הקומזט, במקום ה־50,000 שנדרשו. שנית, הקומזט יקבל מידית שטח של 12,829 דיסטינות, ואילו היתרה, 27,171, שלא תוקצה לפני 1 במרס 1925, תעמוד לרשות הקומזט כדי ליישב שם בראש ובראשונה יהודים עמלים מקרב תושביה הקבועים של קרים. רק אם תיוותרנה קרקעות פנויות לאחר מיצוי פוטנציאל ההתנחלות של יהודי קרים הן תימסרנה ליהודים שיבואו מרפובליקות אחרות.⁷² יכולנו להניח שהעוקץ החבוי בניסוח הוא שממשל קרים מבקש למעשה לגלגל על הקומזט את מימון יישובם של יהודי קרים על אדמות קרים, ולא היא. ודאית יותר ומעניינת כאחד היא האפשרות שאיבראגימוב מעוניין להשוות את זכויותיה הריבוניות של הרפובליקה האוטונומית של קרים לאלה המוקנות לרפובליקות הברית. בלשון אחרת, הוא זומם כאן להשתחרר מן החיבוק של הרפובליקה הפדרטיבית הרוסית, שבה לא קיימת למעשה הבחנה פורמלית בין יוזמות לעיבוי האוכלוסייה בחבלי ארץ הכפופים לפדרציה לבין תוכניות להעברת אוכלוסין ממקום למקום בלי לכבד גבולותיהן של רפובליקות אוטונומיות. להחלטת ההנהלה, שנדרשה לקביעותיו של איבראגימוב, היו שלושה סעיפים; בראשון נענתה הנהלת הקומזט להצעה בדבר היקף השטח שיוקצה לצורכי ההתנחלות היהודית בשנת 1925. והוא הדין בהצעה השנייה, שלגביה ביקשה ההנהלה להטעים את זכותה

למוסדות המרכזיים וקבע יחד עם אסתר פרומקין את מושבו במינסק. לא נמנה עם חברי הבונד שנחפזו להצטרף לבולשביקים, וכמוהו גם אסתר פרומקין. ואולם במרס 1919 נאלצו גם נאמני הבונד האחרונים לנטות לבולשביקים ולהיכנע ללחצם. בקרב יוצאי הבונד מוסגו נמצאו פעילים רבים שדבקו בתקוות למצוא פתרון לאומי לבעיה היהודית בברית־המועצות. מרז'ין, פרומקין וויינשטיין חברו לעשייה בקומזט. שלושתם נרצחו בטיהורים של שנת 1938.

71. לעיל הערה 68.

72. שם, עמ' 21.

ליישוב על השטח יהודים מרפובליקות אחרות.⁷³ לא כן בסעיף השלישי, שבו הסתייגה ההנהלה מן ההצעה. ההנהלה ביקשה את הקומיסריון העממי לענייני קרקע בקרים להשלים עד 1 במרס את הקצאת השטח הנותר כדי שתוכל ליישב עוד 900 משפחות של יהודים מתנחלים. ואשר לתביעה ששטח זה יוקצה למתנחלים יהודים תושבי קרים בראש ובראשונה (расселение), ורק אחר־כך יובררו ויסופחו עליהם יוצאי רפובליקות אחרות, הציעה ההנהלה נוסח שונה, ולפיו 'על מנת לכלול במניין היהודים העמלים שיסודרו על הקרקע בשנת 1925 יהודים עמלים מהרפובליקה של קרים, נחוץ שהקומיסריון לענייני קרקע של קרים יציג לפני הקומזט את רשימת המועמדים מקרים לא יאוחר מ־1 במרס 1925'. יהודים אלה, נאמר בהחלטה, יועדפו בסידור לעומת יוצאי הרפובליקות האחרות אם מצבם החומרי של האחרונים איננו שונה לרעה ממצבם של המועמדים מקרים. איבראגימוב חזר והצהיר על התנגדותו הנחרצת לסיכום. כלום היתה זו תגובה הצהרתית בלבד או שהיתה לה משמעות ממשית והנהלת הקומזט היתה ערה לה? כפי שכבר נרמז, אני משער שכן. והראיה, שבישיבה נשקל הצורך בסוג של מעורבות מוסמכת מצד המוסדות העליונים של הרפובליקה הפדרטיבית הרוסית. העניין יתברר לנו אם נבחן את הסעיף השישי של ההחלטות בענייני קרים שנתקבלו בישיבה,⁷⁴ ושנוסחו כדלקמן: 'לבקש את הקומיסריון העממי לענייני קרקע של הרפובליקה הפדרטיבית הסובייטית הרוסית לכלול בחוזר מס' 3-719,221 מ־24 בנובמבר [1924] את כל הקביעות כדי להסב את תחולתן גם על קרים'. אין זאת אלא שבהנהלה עלה החשש שאיבראגימוב פועל, כאמור, לייחד לקרים מעמד משפטי מיוחד במסגרת הפדרציה הרוסית ומעמיד את סמכויות הממשל ברפובליקה האוטונומית של קרים על בסיס המשווה אותן לסמכויות הממשל ברפובליקות של הברית. הקומזט הבין שההחלטות של ממשל הפדרציה הרוסית בכל הנוגע לבעיות המקרקעין אינן שם פדות בין תהליכי עיבוי היישובים החקלאיים בתוך המחוזות או במחוזות (расселение) לבין תהליכי ההעברה של מבקשי פרנסות חקלאיות ממקום אחד ברפובליקה הפדרטיבית הרוסית לכל מקום אחר בה. שלא במישורין נוגע לעניין הזה סעיף אחר בסדר היום של הישיבה, שהוגדר כדלקמן: 'תחשיב פרלימינרי למחיר ההעברה והיישוב על הקרקע של 100,000 משפחות יהודיות בשטחי רפס"ר (РСФСР) ואיתור האזורים ליישובם האפשרי'. הרצה את הנושא לאציס. בארכיון הקומזט נשתמר גם התזכיר עם ראשי הפרקים שהונח על שולחן ההנהלה.⁷⁵

המתווה של לאציס

במבוא הטעים לאציס שאדמות קרן הקרקע החופשית הראויות ליישוב מידי, כלומר קרקעות שאין צורך להשקיע בהן משאבים כדי להכשירן לעיבוד, מוצו כמעט לחלוטין;

73. שם, עמ' 20. שיעור המתנחלים ביחס לקרקע המוקצית מלמד שמשפחה היתה עשויה לקבל 25.7 דיסטינות בקירוב, שהן כ־283 דונם.

74. אגב, הסעיף לא היה קיים בפרוטוקול המודפס. הוא נוסף בכתב־יד.

75. 26. 1. 1925. ГАРФ. ф. 7451, о. 1, ф. 26. המסמך התקבל במשרד ב־21.1.1925.

ועל כן אפשר יהיה לקדם את יישוב 100,000 המשפחות היהודיות רק 'בתנאי שתאותרנה אדמות חדשות ותוכשרנה לכלל מצב נוה לכיבושן, משימה התובעת הקצאת משאבים ניכרים'. את האדמות החדשות הצריכות טיוב והכשרה איתר לאציס בהליכה מן המערב מזרחה. הוא דילג על קרים, אף שקרים היתה חלק אינטגרלי של הפרציה הרוסית, והעניין אומר דרשני. הוא פתח ומנה את אזור צ'רנומוריה (Chernomor'e) לחופו המזרחי של הים השחור, וליתר דיוק את רצועת החוף במזרחה של ימת אזוב, ובהמשך דרומה עד עיר החוף אנפה (Anapa), משם לאזורים שבצפון הקווקז, אזורים ממזרח לוולגה, באורל, בסיביר ובמזרח הרחוק. לאציס גם דן דיון קצר בפרטי הטיוב, ההשכחה והפיתוח הנחוצים בכל אחד מן האזורים. הוא נגע בשאלות התקצוב וגם אמד את שיעור המשפחות שתוכלנה להיקלט בכל אחד מהאזורים. התזכיר לא הדגיש אפוא בדיעבד את הצורך לקדם התנחלות של 100,000 משפחות יהודיות במרוכז, בצורה קומפקטית. ועם שהציע לתכנן את ההתיישבות בגושי קרקע גדולים ורצופים, הוא לא חתר לאתר טריטוריה רצופה אחת. זו היתה בלי ספק קריאת תיגר מודעת על הציפיות הלאומיות והפוליטיות של הגורמים היהודיים שהיו מעורבים ביוזמת הקומזט. למעשה חשף התזכיר מגמה שחיפשה בהסבת יהודים אל הקרקע פתרון למצוקתם הכלכלית האקוטית, ולה בלבד. ועם זאת אינני סבור שהתזכיר היה החלטי דיו פוליטית, ושהתכוון לאכוף על בעלי המגמה המקורית של הקומזט ציות ומשמעת. בעלי המגמות המקוריות לא נדרשו להרים ידיים, והם התכוננו לעמוד על כוונותיהם ולהיאבק.

בשים לב להעדפות שיפגין הקומזט בתגובה על התזכיר נראה לי שראוי לנו להתוודע לשני אזורים שהיו די קרובים גאוגרפית לחבלי ארץ שבהם התמקד עם קום הקומזט חלום האגרריזציה והטריטוריאליזציה הקומפקטית של היהודים. הראשון אותר באזור צ'רנומוריה, וכאמור באזור החוף המזרחי של ימת אזוב, בקטע שנגע במפרץ טגנרוג (Taganrog). לאציס הגדירו כערכת קוגויסק (Kugoeisk)⁷⁶. הוא מסר כי ברשותה של קרן הקרקע נותרו באזור שהוא מייעדו להתנחלות היהודית 37,500 דיסטינות, שאחרי פעולות הכרחיות לטיוב ושיבוח יהיה אפשר ליישב עליהן כ-5000 משפחות. הוא נידב גם המלצות לתכנון אופיה של החקלאות הרצויה באזור. הוא דיבר על כרמים ומטעי טבק וגם גני פרי וגידול צאן ובקר בשטחי ההר. בסוגיית התשתיות הוא גרס שהכרחי לפלס דרכים באורך של 500 ויירסטאות (532 ק"מ), וסלילתן תעלה שלושה מיליון רובל. את התקציב ליישוב משפחה אמד ב-2000 רובל (\$1000) (על-פי הנתונים שהביא, הוא הועיד בממוצע למשפחה 7.5 דיסטינות, כלומר למעלה מ-80 דונם). האזור השני התמצע בצפון קווקז. לאציס כיוון קונקרטי לערבה הטרומנית שבגליל סטאוורופול (Stavropol)⁷⁷. הוא

76. שמה של ערבת קוגויסק בא לה מנהר קוגויה (Kugioia), השופע ממזרח למערב ונופל לנהר ייה (Jeia), הזורם לימת אזוב ויוצר שם דלתא, מפרץ רדוד ובו לגונות רבות, ועל גדותיה הדרומיים ניצבת העיר ייסק (Jeisk).

77. על שם הטרומנים, שבט טורקמני קטן כפלך סטאוורופול, שחי מצפון-מערב לעיר. מרחק האזור הזה מן האזור שבצ'רנומוריה קרוב ל-400 ק"מ.

מעשיה ועימותיה של הרשות הסובייטית לקידום התנחלות היהודים על הקרקע

העריך אותה כהולמת חקלאות מעורבת של גידול צאן ופליחה. במישור התשתיות הוא ראה צורך בפיתוח מתקנים להובלת מים. היקף הקרקע לצורך התנחלות חדשה שברשות קרן הקרקעות ושתעמוד לרשות המפעל מגיע ל-250,000 דיסטינות ויהיה אפשר ליישב עליה עד 10,000 משפחות. הסכום שיידרש לסידורה של משפחה בודדת נאמד ב-1600 רובל. במקרה זה הועיד התזכיר בממוצע למשפחה 25 דיסטינות שהן 275 דונם.

קשה לטעון ששני האזורים המוצעים יכלו לעלות בקנה אחד עם המתווה שהמליצה עליו בזמנו אסתר פרומקין. היא המליצה להעדיף התנחלות יהודית קומפקטית באזורים הקרובים לריכוזי האוכלוסייה היהודית. דרום אוקראינה וצפון קרים ענו היטב למשאלה הזאת וקיבלו את ברכתה המפורשת. גם אנשי הקומוזט היו ערים לעובדה שבתוכניות המומלצות על-ידי לאציס מפציעה בכירור הכוונה שלא לכבד את היעדים שהציב לעצמו הקומוזט. ואולם הם מצאו בשני המחוזות אפשרויות להיאחז בהם לכאורה, בלבד, ולמעשה כיוונו את המאמץ לאתר בהם שטחים נוספים וגדולים להתנחלות יהודית. נראה לי אפוא שהקומוזט היה נכון לשעות להצעת לאציס על צ'רנומוריה וצפון קווקז הסמוך ולשקול את הפרספקטיבה בהנחה שאפשר ליישבה עם המלצתה הבסיסית של אסתר פרומקין, וזו תיחשף לשינויים בהתאם.

אין אנו יודעים דבר על פרטי הדיון שהתנהל לאחר הרצאתו של לאציס. בפרוטוקול הובאה החלטה לקונית שאושרה בישיבה כדלקמן: 'ההנהלה מקבלת את ההצעות לידיעתה ומעבירה אותן לדיון והחלטה של הוועדה לתכנון ומימון. טווח הזמן לא יאוחר מחודש'. על המגמות החבויות שהתחככו בישיבת ההנהלה, ואפשר אפילו שהתעמתו זו עם זו, נוכל אפוא ללמוד אם נעיין בהחלטות הצוות לתכנון ומימון. בראשו הועמד יורי לארין, ויחד עמו פעלו אברהם מרז'ין ויולי גולדה.⁷⁸ למותר להטעים שצירוף זה היה משמעותי ביותר. אישים אלה היו את הגוף היוזם והפועל של הקומוזט וגילמו בנוכחותם את הנאמנות למגמות המנחות שלו. מסקנותיהם היו מוכנות כבר ב-2 בפברואר 1925. הן משקפות, ובדיעבד מאלפות, את המיקוח הרעיוני והמעשי שנגע לפרספקטיבות וליעדים של ההתנחלות היהודית. להלן נראה שאף שהן מודות שיש הכרח לבחון את ההצעות של הקומוזט לחקלאות של הפדרציה הרוסית, הן חותרות להתמקד באלה שתאפשרנה לקיים את רעיון הקומפקטיות של ההתנחלות היהודית, וממילא את האפשרות להניח את היסודות לממלכתיות יהודית סובייטית.

בעניין צ'רנומוריה

א. קיים הכרח לשגר על חשבון הקומוזט והאוזט את נציגייהם ונציגי הקומוזט העממי לחקלאות [של הפדרציה] כדי לאתר אחוזות לשעבר שנותרו חופשיות ושטחים אחרים לאורך החוף מהעיר אנפה [דרומה] עד גבולות הרפובליקה הסובייטית הפדרטיבית של

78. ראו החלטות הישיבה מ-8 בינואר (לעיל הערה 68).

טרנס-קווקז, ולצורך שיחות עם הוועד הפועל של הפלך ושל האזור של צפון קווקז כדי לברר איזה חלק מן השטחים הנ"ל אפשר להסב להתנחלות חקלאית יהודית. ב. בגין העובדה שהקרקע על החופים ניתנת להסבה למטעים ולגידולים דומים ומתאימה אפוא מאוד לחקלאות היהודית, יהא רצוי ליישב שם לא פחות מ-10,000 משפחות יהודיות. מן הראוי יהיה להטעים לפני השלטונות המקומיים את הסיכוי לפיתוח ממשי של האדמות המוזנחות בסיוע האמצעים שיגייסו הקומזט והאוזט. ג. לקבל את 35,000 הדיסטינות שהקומיסר העממי לחקלאות הועיד מבין החלקות להתנחלות שאותרו עוד לפני המהפכה, והמצויות ברובן בחלקים הגבוהים של האזור, לצורך יישוב 5000 משפחות. כמו כן להורות לאותה משלחת לרכז מידע על מצב הקרקע כעת, בעיקר בכל הנוגע לשאלת פילוס דרכים, לרבות האפשרות ליישב על חלק ממנה את היהודים ההרריים מן הקווקז.

למעין במפת האזור (ראו לעיל) יוברר לאלתר שאין חפיפה בין המתווה של לאציס לבין אזורי הפעולה שהותוו בהחלטת ועדת התכנון. לאציס בדונו במחוז צ'רנומוריה התמקד באתרים שהם לאורך החוף האזובי במפרץ טגנרוג בואכה צפון-מזרח בכיוון העיר רוסטוב, ובערבת קוגויסק המשתרעת מזרחה משם. ואילו הוועדה מטעמו של הקומזט התמקדה בחופים של הים השחור מהעיר אנפה ועד גבולה של הרפובליקה הטרנס-קווקזית. באזור זה מבקש הקומזט ליישב 10,000 משפחות והוא גם נכון להתחייב למפעל פיתוח והשבחה משרדגת של האזור כולו ממקורותיו הפיננסיים. בהחלטה גם מדובר באחוזות שניטשו ועל כן יש אפשרות להסב אותן לתוכניות התנחלות.

זאת ועוד, ועדת התכנון אכן היתה נכונה גם לקבל לידיה את המתווה של לאציס הבא להבטיח התנחלות ל-5000 משפחות. ואולם בהגדרה את גבולות הנחלה אין היא מדברת על ערבות קוגויסק אלא מאפיינת את השטח כאחת החלקות שנבררו עוד לפני המהפכה, והמשתרעות בעיקר באזורי הרמה. אין לי ספק שהוועדה הצביעה כאן על שטח שונה, אף כי אפשר שהוא סמוך לשטח שהציע לאציס. כל זה מלמד שלוועדה היו נתונים שונים על קרקעות פנויות, והיא לא היססה להצביע על כך.

בעניין הערכה בצפון קווקז

גם כאן הפליגה הוועדה ליעדים משלה. היא החליטה לשלוח משלחת בהרכב אברהם בראגין, מ' בולשאקוב⁷⁹ ואלייניקוב⁸⁰ לשיחות עם המנהל הצבאי שבאזור בדבר החכרת

79. מ' בולשאקוב, חוקר בעיות הפיתוח החקלאי באזורי דרום מזרח של רוסיה האירופית. עבד בקומיסריון לענייני קרקע של הפרציה הרוסית.

80. אלייניקוב, במקצועו אגרונום, פעל באורט הרוסי לאחר המהפכה ושימש סגנו של יואל גולדה שעמד בראש האורט. נמנה עם הבלתי-מפלגתיים שבהנהלת האורט. ראו: אריה מוניץ, ארגוני 'אורט' בברית המועצות 1917-1938, תל-אביב 1981, עמ' 74 ואילך ועמ' 100.

מעשיה ועימותיה של הרשות הסובייטית לקידום התנחלות היהודים על הקרקע

שטח בהיקף של 200,000 דיסטינות בשביל משפחות יהודיות שתעסוקנה בגידול סוסים על-פי התכנון של מנהל הצבא ובפיקוחו. השטח צריך שישתרע ממערב לנהר מניץ' (Manich) ולא ינגוס בשטחי הרפובליקה האוטונומית הקאלמיקית. כמו כן התבקשה הוועדה לדון בהחכרת שטחים לגידולים חקלאיים שיהיו ראויים לייצוא ולעיבוד תעשייתי. הכוונה היתה לגידול כבשים מזן מרינו. ברור מן ההצעה, שהוועדה התכוונה ליצור תנאים ליישוב קבע, שיחיו בו זה בצד זה מגדלי סוסים בשביל הצבא ומגדלי צאן וחקלאים. הוועדה לא שללה את הצעת לאציס, אולם הציעה להסתפק ב-100,000 דיסטינות. בהקשר זה הוצע לשגר בחודש מאי משלחת מחקר לאזור, שתסקור את בעיית מתקני ההשקיה הדרושים. ועוד הציעה הוועדה, שהמשלחת 'תתוודע למצבם של שטחי קובאן המוצפים ולתשומות הדרושות לצורך טיובן והבאתן למצב שמיש'.⁸¹ למעשה התעניינה הוועדה בחוף המזרחי של ימת אזוב (מייסק דרומה), שהיה מוצף ולא מנוצל מבחינה חקלאית, וכמובן לא מיושב.

סיכום

הוועדה, ובעקבותיה קרוב לוודאי גם ההנהלה, הסבה את תשומת לבה לאזורי החוף של הים השחור מדרום לאנפה ולאזורי החוף במזרחה של ימת אזוב. היא העריכה שהאזורים הולמים חקלאות אינטנסיבית ונענים טוב יותר למיומנויותיו ולציפיותיו של המתנחל היהודי. זו היתה אפוא העדפתה הראשונה. ועוד, אם נתבונן במפת היעדים הראשוניים של הקומוזט, הרי אזורי החופים של ימת אזוב במזרח וחוף הים השחור מאנפה דרומה עד לגבולה של הרפובליקה הטרנס-קווקזית לא היו רחוקים מן האזור שנושבו בו היהודים בפלכים שנחשבו לרוסיה החדשה, ומובן שהיו גם קרובים לדרום אוקראינה ולצפונה של קרים. עם זאת לא דחתה הוועדה מפורשות את הצעותיו של לאציס; היא רק ניסתה לנסחם מעשית כך שמיקומם יתמצע בעורף החופים. היא גם העלתה את רעיון החכירה של קרקע למשקים לגידול סוסים שיהיו כפופים למנהל הצבאי וגם קשרה את המיזם לאפשרות ליישובו על-ידי היהודים הדג'סטניים (ההרריים) שהתגוררו ליד החופים הצפוניים-מזרחיים של הים הכספי. זה היה רק ראשיתו של העימות, וגלגוליו עוד יסופרו.

81. שטחי קובאן המוצפים הם השטחים המשתרעים בחופה המזרחי של ימת אזוב.